

credo

evangélikus folyóirat

XXVII. ÉVFOLYAM
2021/2. • 900 FT

„...lektismeretem kötve van Isten igéjéhez. Itt állok. Másként nem
tehetek. Isten engem úgy segítjen!” (LUTHER MARTON)

1521

Tartalom

- CSERMELYI JÓZSEF:** 1521-ről sok szemmel 1
- OROSZ ISTVÁN:** Kortársaink 7
- BÁCSKAI KÁROLY:** Napfelkelte, alkonyatban 8
- PETRÓCZI ÉVA:** Nat Parker szójátékos verse a wormsi birodalmi gyűlésről 10
- CSEPREGI ZOLTÁN:** „Az én lelkiismeretem az Isten ígérében [...] meg van kötve”
Luther Wormsban (1521) 12
- ZÁSZKALICZKY MÁRTON:** Luther és Melanchthon a világi hatalomról az 1521. év tükrében
A Loci communes és egy levél 20
- ULRICH VON HUTTEN:** Egy új ének
Ain new lied herr Vlrichs von Hutten (1521) 28
- ORSÓS JULIANNA:** Barátság és politika
Johannes Reuchlin és Sebastian Brant története 30
- ECSEDI ZSUZSA:** A lutheri reformáció első évtizedének egyházzeneje 38
- PETRÓCZI ÉVA:** Csak nézte Luther...
Worms, 1521. április 46
- PÁLOSFALVI TAMÁS:** Az utolsó ötvennyolc nap
Nándorfehérvár eleste, 1521 47
- BÁNKI ÉVA:** Magyar követek Wormsban (részlet)
A fogadás monológja 54
- RÁKÓCZI ISTVÁN:** 1521: Magalhães/Magallanes/Magellanus/Magellán 56
- ARATÓ ANNA:** „Isten veletek, versek s lantok | húrján csendülő tiszta hangok...”
Clément Marot és a reformáció költészetének kezdetei a 16. századi Franciaországban 66
- DRASKÓCZY ESZTER:** „Tüzes szárnyú édes elmélkedő emberek...”
Az első magyar Dante-fordítás 1521-ből 70
- OROSZ ISTVÁN:** Ifj. Hans Holbein: A halott Krisztus
1521, Bázél, Kunstmuseum 74
- TÓTH ÁRON:** Cesare Cesariano comói Vitruviusa 77
- ISÓ M. EMESE:** Szektárius düh vagy tudatos képpolitika?
A Passional Christi und Antichristiről 82
- REUSS ANDRÁS:** Isten maszkjai 92

1521-ről sok szemmel

→ CSERMELYI JÓZSEF

„Itt állok. Másként nem tehetek. Isten engem úgy segéljen! Ámen.” Minden bizonnyal ez a leghíresebb Luthernek tulajdonított idézet. A wormszi birodalmi gyűlésen tett tanúságtételében valószínűleg nem pontosan ez hangzott el, csupán a második fele, az „Isten engem úgy segéljen! Ámen”, a korszak bevett esküformulája. Az előtte lévő részt minden bizonnyal a kortárs wittenbergi nyomdász, Luther műveinek kiadója, Johann Gronenberg – vagy valaki az ő környezetében – tette hozzá. Nem hamisította meg vele a reformátor gondolatait, inkább csak kifejezőbbé tette. Valóban elhangzott ugyanis: „Mivel lelkiismeretem Isten ígéjéhez van kötve, nem tudok és nem is fogok semmit visszavonni, mivel veszélyes és képtelen dolog bármit a lelkiismeret ellen tenni.” Nem mondta ki, de mégis kinyilvánította: „Másként nem tehetek.”²

A mottón töprengve – bár megvallom, különösebb képzettségem az iskolai hittanórákon és néhány egyetemi hitéleti kurzus végighallgatásán kívül nincsen – rájöttem, hogy sokszor rosszul használjuk ezt a kifejezést mi, keresztények. „Nem tehettem másként” – mondjuk, amikor igazolni akarjuk azokat a tetteinket, amelyekre nem vagyunk büszkék, mégis megtettük őket, mert valahol máshol előnyt reméltünk belőlük. Holott a „másként nem tehetek” csak akkor érvényes, ha az Isten ígéjéhez kötött lelkiismeretünk áll a tetteink mögött.

Kicsit tekintsünk vissza a mottó kapcsán az előző lapszám „ünnepeltjéhez”, az idén százhusz éve született Ordass Lajos püspökhöz. Amikor Terray László megírta a politikai okokból kétszer is félreállított egyházfő életrajzát, azt a címet adta neki: *Nem tehetett mást*. Lehetetlen nem észrevenni e cím kötődését a Luthernek tulajdonított szavakhoz. A jelenleg is zajló történeti kutatások azóta megállapították, hogy Ordass püspök tehetett volna mást, maradhatott volna püspök 1958 után is, sőt az állam kegyéből akár érseki(!) rangot is kaphatott volna, ha képes lett volna a lelkiismerete ellen cselekedni.² Ezt pedig már Luther Márton is képtelen felvetésnek titulálta ötszáz évvel ezelőtt.

Ötszáz évvel ezelőtt a világ... nem is, inkább csak Európa. Habár Rákóczi István révén kitekintést kapunk az akkoriban zajló nagy földrajzi felfedezésekre, amelyek során Európa megismerte az Újvilágot, elődeink túlnyomó többsége számára a világ 1521-ben még alig terjedt túl Európa határain. Ha túl is terjedt, az leginkább a Szent Városnak, Jeruzsálemnek volt köszönhető. A Szentföld fővárosa már a kereszténység első századaitól kezdve kedvelt zarándokhely volt – az a Szent Jeromos is felkereste, akiről 1521-ben három híres művész-től (Albrecht Dürer, Joos van Cleve és Lucas van Leyden) is született festmény. Jeruzsálem mint zarándokhely a középkor végén is őrizte tekintélyét (itt utalok Otheinrich rajnai palotagróf 1521. évi zarándoklatára, amelyről öt beszámoló is készült),

→ *Csermelyi József* (1989): történész-levéltáros, a *Credo* folyóirat szerkesztője, az Evangélikus Országos Levéltár munkatársa, az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István kutatói ösztöndíjasa. Fő kutatási területe a 15–16. századi Nyugat-Magyarország politikatörténete, de 2019 óta rendszeresen publikál az Evangélikus Országos Levéltár történetével és az ott található forrásokkal kapcsolatos írásokat. Legutóbbi kötete *Az óvári uradalom a Szentgyörgyi és Bazini grófok korában (1441–1521)* (Mika Sándor Egyesület – Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár, 2019) címmel jelent meg.

de a drága szentföldi zarándoklat helyett a legtöbben, akik kegyes célból útra keltek, inkább európai célpontot választottak.³ A keleti utazás veszélyét növelte, hogy a Szentföldet 1516 óta az Oszmán Birodalom uralta, amelynek terjeszkedése épp ezekben az évtizedekben vett újabb lendületet. 1521-et egy tragikus esemény tette Magyarországnak történelme szempontjából fontossá: ebben az évben esett el Nándorfehérvár, a déli határvédelem bástyája, amely megnyitotta az utat Mohácshoz. Minderről Pálosfalvi Tamás tanulmányában olvashatnak részletesen. A szerző az ostrom kapcsán kitér a magyar király Wormsba érkező, a birodalmi gyűléstől segélyt kérő követségére, ehhez kapcsolódik Bánki Éva verse, amely kiválóan leírja a korabeli (feltételezhető) német közvélekedést a török veszély nagyságát illetően.

Miközben a budai udvarban aggodalommal elemezgették a beérkezett kémjelentéseket a várható, de talán – hihették még akkor – elmaradó szultáni hadjáratról, Európa közepén a német nemzet a wormsi birodalmi gyűlésre figyelt. Ezen a gyűlésen két figura is fellépett a történelem színpadára. Az egyikük Luther Márton volt (bár az ő neve már ezt megelőzően is ismert volt); kétségtelen, hogy életének egyik legizgalmasabb és a hosszú wartburgi fogság miatt talán egyben a legunalmasabb éve volt 1521. Wormsi tárgyalása szinte a szemünk előtt játszódik le Csepregi Zoltán avatott tollának köszönhetően. A másik személy V. Károly császár, a huszonegy éves uralkodó, akit kortársai és az utókor ekkor még könnyen nézhetek tapasztalatlan tejfelesszájúnak vagy – amint Petrőczy Éva versében szerepel – nyalka hispán lovagnak, de az elkövetkező évek-évtizedek bebizonyították, hogy valójában korának egyik nagy formátumú uralkodójáról van szó. Egy másik – igaz, nem hispán, hanem baszk – lovag viszont ebben az évben cserélte le földi urának szolgálatát Krisztus szolgálatára: 1521-ben zajlott le Pamplona ostroma, amelynek során a várost védő Iñigo López de Oñaz y Loyolát eltalálta egy ágyúgolyó, véget vetve katonai pályafutásának, megfelelő orvosi ellátás hiányában pedig majdnem az életének is – viszont a hosszú

lábadozás alatt kapott olvasnivalók elindították azon az úton, amely a jezsuita rend megalapításához (1534) vezetett.⁴

Mások számára 1521 nem az út kezdetét, hanem a végét jelentette. Külön írás nem foglalkozik vele, de ebben az évben halt meg a reneszánsz egyházfejelmek két tipikus képviselője, X. Leó pápa és Bakócz Tamás esztergomi érsek. Tamás érsek alakja egybeforrt a Jagelló-korral, annak mindmáig meglévő negatív – sok esetben túlzásokba menően negatív – megítélésével.⁵ Úgy tartották róla, hogy „saját hazájában pápa is, király is, egy szóval minden, a mi lenni akar”.⁶ Ez a megállapítás talán II. Ulászló (1490–1516) uralmának nagy részében igaz volt, de fia, II. Lajos uralkodása idején (1516–1526) Bakócz már csak egy volt a Magyar Királyság politikáját alakító személyek között. Idős volt már, többször betegeskedett, 1519-ben agyvérzése is volt. De még 1521 elején is sok külföldi diplomata kereste fel különböző ügyekben, például az 1520-ban elhunyt Estei Hippolit bíboros, egri püspök hagyatéka ügyében. Tiszteletét tette nála a Wormsba induló Werbőczy István is, hogy kölcsönkérjen néhány drágaságot (négy ezüstpáncs, egy díszes övet és egy lónak való nyakszíjat [nyakbawethew equi]) a követség időtartamára. Az egyháztörténész Fraknói Vilmos feltételezte, hogy ezeket az ezüstpáncsokat vették elő, amikor a magyar követek vendégül látták Luthert.⁷

A pápa halála viszont – betegeskedései ellenére – korai és váratlan volt, hiszen az egyházfő mindössze negyvenöt évesen költözött el az árnyékvilágból. Halálának oka ceremóniamestere, Paride de' Grassi közlése alapján tüdőgyulladás lehetett, hozzátevé, hogy egyesek mérgezésről suttoztak. A zenekedvelő, pazarló udvartartást vivő pápát szegényes körülmények között temették el. Grassi megdöbbsen azon a hanyagságon, amelyet a pápa környezete a halott felé tanúsított: pénz hiányában a papok nem mondtak miséket az elhunyt lelki üdvéért. Fényes síremlékét sem ekkor építették, hanem unokatestvére, VII. Kelemen pápává választása (1523) után. Halála előtt X. Leó figyelme nem annyira a Luther által hirdetett tanok elleni

▲ Joos van Cleve: Szent Jeromos a dolgozószobájában, 1521 (olajfestmény, 99,7 x 83,8 cm, Harvard Art Museums/Fogg Museum, Cambridge)

küzdelemre összpontosult, hanem az itáliai háborúra, amely I. Ferenc és V. Károly között zajlott Milánó, Parma és Piacenza birtokáért. A pápa ebben a konfliktusban a császár oldalára állt, és szeptember 4-i bullájában elítélte a francia királyt, amiért az saját céljaira fordította az oszmánok elleni védekezésre szánt franciaországi egyházi tizedeket.⁸

A halál témaköréhez kapcsolódik Hans Holbein *Halott Krisztust* ábrázoló festménye, amelynek eredeti keletkezési dátuma 1521 (röntgenvizsgálatok alapján a festő ezt előbb 1522-re javította, majd visszatért az 1521-hez). Orosz István verse a kép

mellett erős naturalista módon önti szavakba a kiterített holttest látványát. Az újabb kutatások szerint a kép a radikális reformáció mondanivalóját festi le: Krisztus itt ábrázolt holtteste arra a középkori egyházra utal, amely a 16. században sokak számára már halottnak tűnt, de pont ezért nyílt lehetőség arra, hogy valóban feltámadjon.⁹

A régi – Holbeinnél már halott – egyház kérelhetetlen kritikusaként tűnt fel Ulrich von Hutten, korának ünnepektől költője és Luther radikális híve, amikor *Egy új ének* című versét írta, amelyet Márton László fordításában olvashatunk. A számkra talán ismeretlen Hutten egyesek szerint a

Walther von der Vogelweide (kb. 1170 – kb. 1230) és Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) közötti időszak legnagyobb német lírikusa, aki hazafisága mellett humanista világpolgárnak is vallotta magát, a latint pedig ugyanannyira bírta, mint a németet. Mindkét nyelven alkotott – akárcsak Luther –, latinul a nemzetközi tudós közönségnek, németül hazája egyszerű népének. Önmagát a papok ellenségének vallotta; alig hinnénk, hogy sok kortársához hasonlóan pályája kezdetén teológusnak tanult, de ezután egyetemi és világi pályára lépve egyre több egyházkritikus mű írása, fordítása vagy kiadása köthető a nevéhez. Programját tettekre is akarta váltani, terveit (például a trieri érsekség elleni háború) azonban balul sültnek el, ezért száműzve, szifiliszről gyötörve Svájcban fejezte be életét.¹⁰ Hutten talán azok az erőszakba torkolló összetűzések is bátoríthatták, amelyek a lutheri reformokkal szimpatizálók és a fegyelmi intézkedéseket alkalmazó papság között törtek ki, például 1521 május-júniusában Erfurtban.¹¹

Hutten egyik latin nyelvű elégiája korának német költőjéhez (ahogy a címben szerepel, költőtestvéreihez: *Ad Poetas Germanos*) íródott. Ebben a művében negyven nevet sorolt fel, mintegy

rövid „Ki kicsodá?”-t készítve az 1510 körüli német humanizmusról.¹² Ehhez hasonlítható Orosz István lapunkban megjelent másik verse, amely jóval tömörebben, szinte csak nevek egymás után halmozásával sorolja az 1520 körüli időszak jeles történelmi személyeit. 1521-ben az ilyen időmértékes versek tanulási célt is szolgáltak, megtanulásukkal be lehetett biflázni a fontos személyeket és fogalmakat. Manapság erre inkább táblázatokat és telefonunk névjegyzékét használjuk.

Hutten mellett egy 16. századi francia költővel, Clément Marot-val is megismerkedhetünk. Arató Anna tanulmánya ráadásul egy nagyon fontos tanulságot is magában rejt: ahogy Marot költészetét nem lehet a kontextusából kiragadva értelmezni, úgy az 1521-es évet sem, ugyanis az ekkor megtörtént események mind-mind korábban kezdődött folyamatok további alakulását jelentik.

Az angol történelemben 1521 azért tekinthető fontosnak, mert a brit uralkodók titulátúrájában a mai napig szerepel a hit védelmezője (Defender of the Faith, latinul: *Fidei Defensor*) cím, amelyet 1521. október 11-én nyert el VIII. Henrik a pápától *A hét szentség védelmében Luther Márton ellen* (*Assertio septem sacramentorum adversus Martinum*

▶ Lucas van Leyden: Szent Jeromos, 1521 (metszet, 10 × 14,7 cm, Metropolitan Museum, New York)

Lutherum) című művéért. Mint ismert, Henrik király „szellemírók”, országának jeles teológusai segítségével alkotta meg ezt az írást, közülük is kiemelkedik Rochester püspöke, a később királya által kivégeztetett és a katolikus egyház által szentté avatott John Fisher.¹³

Az 1521-hez köthető teológiai irodalom kapcsán mindenképp meg kell említeni Philipp Melanchthon dogmatikai alapműve, egyben a reformáció első szisztematikus teológiai munkája, a *Loci communes* első kiadását, amelyet még a szerző életében három másik követett (1535, 1543, 1559).¹⁴

Bár erről nem szól külön tanulmány, a magyarországi irodalom- és nyelvtörténet számára is jelentős évnak számít 1521, ugyanis ekkor másolták le a Nyulak szigeti domonkos apácakolostor számára a magyar nyelvű *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című kéziratot. Ennek érdekessége,

hogy a hétszáz éve elhunyt itáliai költőfejedlem, Dante Alighieri legkorábbi ismert magyar nyelvű idézetét olvashatjuk benne egy olyan vallásos tartalmú traktátusban, amely ezek szerint méltán tarthatott számot a latinul nem tudó nővérek és azok környezetének figyelmére.¹⁵

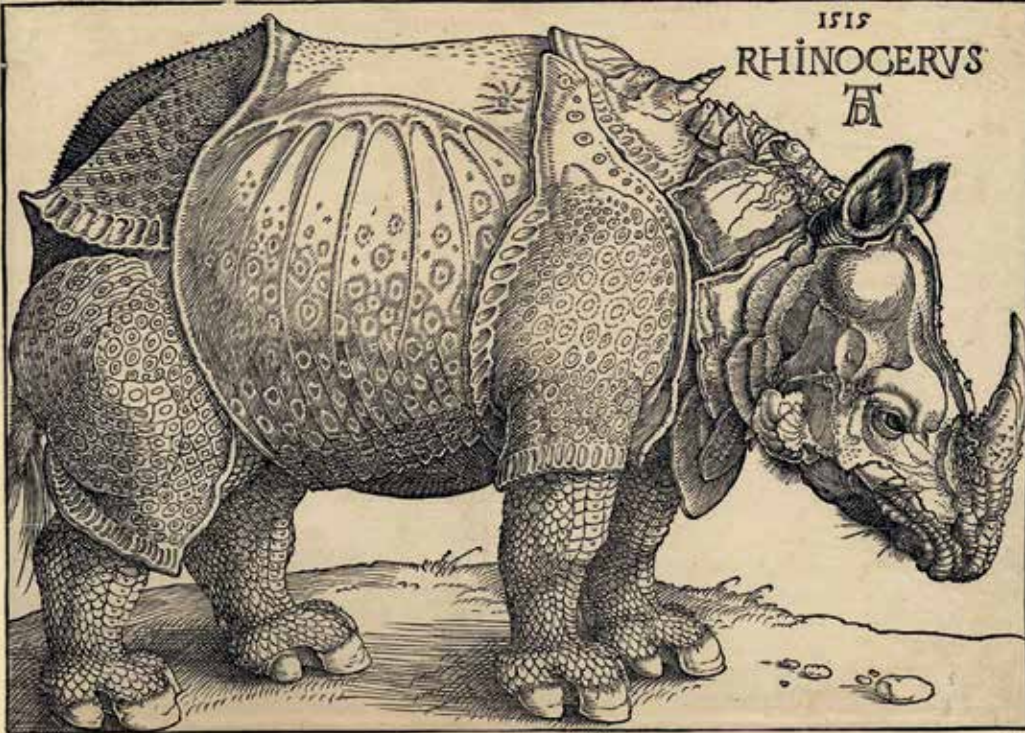
Nagy kedvem volna folytatni ennek a kedvcsinálónak az írását, és volna is mivel. Azonban nem szeretnék visszaélni azoknak a türelmével, akik nem a szerkesztő szavai által, hanem *in extenso* szeretnék megismerni az írásokat. Azzal a reménnyel indítom útjára e lapot, hogy vállalásunknak – amely arra szól, hogy a jelentős 1521-es esztendő sok szempontból bemutassuk – sikerült eleget tennünk. Mi, szerkesztők tudjuk a legjobban, hogy nem teljes a kép, még sok mindenre kiterhettünk volna, ahhoz azonban már egy külön kötetre lett volna szükség. ■

JEGYZETEK

- SCHILLING, Heinz 2012. *Martin Luther. Rebelle in einer Zeit des Umbruchs*. C. H. Beck, München. 225–226. o.
- Az Állami Egyháziügyi Hivatal – annak ellenére, hogy ilyen cím nincs az evangélikus egyházban – 1957 áprilisában zsinattartást akart indítványozni azzal a céllal, hogy Ordass Lajost érsekké tegyék. Ő ellenállt. (Lásd ORDASS Lajos 2021. *Naplóm*. Szerk. Isó Gergely. Luther Kiadó – Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Ordass Lajos Alapítvány, Budapest. [Megjelenés alatt.] 216. o.)
- FEDELES Tamás 2015. „Isten nevében utazunk”. *Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban*. Kronosz Kiadó, Pécs. 52. o.
- BANGERT, William V. 2002. *A Jezsuiták története*. Ford. Szelenge Judit. Osiris Kiadó – Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, Budapest. 14–17. o.
- Vö. NEUMANN Tibor 2016. A „dobzsekirályról” egy kicsit másképp. Ötszáz éve halt meg II. Ulászló. *Újkor.hu*, április 1. <https://ujkor.hu/content/a-dobzsekiralylrol-egy-kicsit-maskepp-otszaz-eve-halt-meg-ii-ulaszlo>. (Megtekintés: 2021. május 14.)
- Velencei követjelentésből idézi FRAKNÓI Vilmos 1888. Bakocs Tamás primás birtokszerzeményei. *Századok*, XXII. évf. 2. sz. 97. o.
- FRAKNÓI Vilmos 1889. *Erődői Bakócz Tamás élete*. Méhner Vilmos kiadása, Budapest. 163., 192., 194–196. o.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) 208681.
- SETTON, Kenneth M. 1969. Penrose Memorial Lecture. Pope Leo X and the Turkish Peril. *Proceedings of the American Philosophical Society*, CXIII. évf. 6. sz. 421., 423. o.; BIGI IOTTI, Alessandra 2008. Andrea Sansovino and the Design for a Funerary Monument for Leo X. *The Burlington Magazine*, CL. évf. 1268. sz. 757–758. o.
- Ács Pál 2012. Holbein Halott Krisztusa és a radikális reformáció. *Keresztény Magvető*, CXVIII. évf. 4. sz. 328–329., 334. o.
- STROH, Wilfried 2011. *Meghalt a latin, éljen a latin! Egy nagy nyelv*

- rövid története*. Ford. Dévény István – Adorjáni Zsolt. Typotex Kiadó, Budapest. 187–191. o.; FRIEDENTHAL, Richard 1973. *Luther élete és kora*. Ford. Terényi István. Gondolat Kiadó, Budapest. 283–284., 287–289. o.
- Az Erfurter Pfaffenstürmnenek* nevezett zavargások kezdetéről Luther is beszámol: LUTHER Márton 2013. *Levelek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 7.) 243–244. o.
- STROH 2011, 188. o.; HUTTEN, Ulrich von 1862. *Vlrichi Hvtteni eqvitis germani opera quae reperiri potvervnt omnia*. Szerk. Edvardvs Böcking. Teubner Verlag, Lipcse. 3: 64–81. o.
- MACCULLOCH, Diarmaid 2011. *A reformáció története*. Ford. Varga Benjámín. Európa Kiadó, Budapest. 221., 336. o. A hét szentséget védelmező Fisher püspök azért került börtönbe, mert kiállt VIII. Henrik és Aragóniai Katalin házasságának szentségi jellege, érvényessége és emberek általi felbonthatatlansága mellett, sorsát pedig az pecsételte meg, hogy III. Pál pápa 1535. május 21-én bíborossá kreálta. <http://catholic-hierarchy.org/event/cs1535.html>. (Megtekintés: 2021. május 14.)
- LEINSLÉ, Ulrich G. 2007. *A skolasztikus teológia története*. Ford. Görfföl Tibor. Osiris Kiadó, Budapest. 237. o.
- <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/18399>. (Megtekintés: 2021. május 10.) Hasonmás kiadása: *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* 1521. Bev., jegyz. Pusztai István. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985. Ugyancsak a mai Margit-szigeten egykor volt apácakolostorhoz köthető egy másik korabeli nyelvemlék, a *Kazinczy-kódex*, amelybe sok érdekes tanító szándékú prédikáció és legenda került bele, például Barlám és Jozafát legendája, amely egy indiai herceg megtérítésének történetét át táplálta a kereszténység egész világra kiterjedő missziós küldetését. Kovács Zsuzsa 2009. A Kazinczy-kódex. In: Madas Edit (szerk.): „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 300. o.; WEHLI Tünde 2009. A Barlám és Jozafát legenda. In: uo. 332. o.

Nach Christi Geburt 1515. Jar / Abt. 2. Maß. Hat man den großem tigen König Emanuel von Portugal / gen Lyfadona auß Indiabracht / ein solch lebendig Thier. Das manen sie Rhinoceros / Das ist hier mit all seinen gestalt Abendsort. Es hat ein Jar mit 11 geschickte Schichten / Und ist von dicken Schalen über legt über fest. Und ist in der groß als der Schiffants / aber nicht so von herten / und sehr witschaffig. Es hat ein scharff / und horn vom auff der Nasen / das diente es zu wehren / und es bey Lavenen ist / Das da ein Day Thier ist / das Schiffanten bedehret. Der Schiffant findet es sehr viel / denn wo es ihn ankompt / so laufft ihm das Thier mit dem Kopff zwischen die forden Kayn / und ryst den Schiffanten vnn am Knech auß / und anlegt ihn / das mag a sich mit anehen. Denn das Thier ist also gewandt / das ihm der Schiffant nicht thun kan. Sie sagen auch / daß der Rhinoceros / ein / Stier / und er die K. f. f. g. sey.

▶ Albrecht Dürer: A rhinocérosz, 1515 (metszet, 21,3 x 29,5 cm, Metropolitan Museum, New York)

Kortársaink

→ OROSZ ISTVÁN

Dürer, Erasmus, Kohlhaas, Luther és Ariosto,
 Nagy Szolimán, Paracelsus, Zápolya, Zwingli, Magellán,
 Ming Csia-csing császár, Garamond, Holbein, Mona Lisa,
 Nostradamus, Hutten, Kelemen, Breu, Machiavelli,
 Bosch, Werbőczy, Bakócz, Balbus s Manuel, a Szerencsés,
 Kratzer, Adorján, Lotto Lorenzo, François Rabelais,
 (hopp: ki ne hagyjuk a bélpoklos Pantagrueléket),
 Azték Moctezuma, Lajosunk s a Navarrai Margit,
 Bölcs Agrippa, Kopernikusz és jó Zsámboky János,
 Dinteville, a követ, tar Loyola, Cortes, Radu vajda,
 M. S. és Tizian, Lippi, Palestrina, Lassus,
 Kyd, Grünewald, Bakfark, Sodoma és Heltai Gáspár,
 Brant, Michelangelo, Kálvin meg Iván, aki Rémes,
 Örvöngő Lóránt, Bibiena, Castiglione,
 Morus, a szent, Hans Sachs, a cipész és Miksa, a császár
 És Rafael, nem csak, kiről azt mondják, Szavajátszó,
 Két magyar is, tessék, Antal és Vince nevűek,
 Sforzák és Medicik, dózsék és pápajelöltek,
 Dobzse Ulászló és Aragon Katalin, Bloody Mary,
 Konkvisztádorok és mindennemű udvari népek,
 Oldalakat telitölt az ezer daliás Anonímusz,
 Mind gyönyörű, gonosz, és mind meg van halva nagyon már.
 Egy rinocérosz a végére, neve nincs, de nem is kell.¹

→ **Orosz István** (1951): Nemzet Művésze címmel kitüntetett, Kossuth-díjas képzőművész, rajzfilmrendező. Szépirodalommal is foglalkozik, legutóbbi kötete *Páternosztér* (Helikon Kiadó, Budapest, 2021) címmel jelent meg.

SZERKESZTŐI JEGYZET

¹ Dürer rinocérosza (amellyel így keretes szerkezetet kap a vers) egy ismeretlen alkotó vázlata és leírása alapján készült 1515-ben. A művész maga sosem látta az állatot: az orrszarvút a portugál király ajándékozta a pápának, de szállítás közben elpusztult. A fametszet, amely a páncélos állatot ábrázolja, olyannyira nagy hatású, hogy évszázadok

óta másolják, sokan jelképet látnak benne. Ráadásul, ha Orosz István ötlete nyomán fontolóra vesszük, hogy a mű protokonceptuális, úgy 1521-ben készült el. (Vö. Orosz István 2015. Rinó-napló. *Magyar Művészet*, III. évf. 3. szám. 76–86. o.) – A szerk.

Napfelkelte, alkonyatban

→ BÁCSKAI KÁROLY

1521. Egyetlen évszám a mellesleg csak 1582-ben(!) bevezetett Gergely-naptárban, egy – nem oly kövér – vízcsepp a történelem óceánjában.

Az angol uralkodó, VIII. Henrik vitáiratban támadja a wittenbergi reformátor, Luther Márton tanait, hogy azután majd 1534-ben maga is leszámoljon Rómával. Mindenesetre a pápa most még Henrik vállát veregeti: ő a *Defender of the Faith*, a hit hivatalos védelmezője.

Az óév telének jókora európai botránja ugyanis – mintegy karácsonyi meglepetésként – az, hogy Luther tanártársainak és diákjainak kíséretében Wittenberg városának keleti kapuja előtt elégette az őt kiátkozással fenyegető pápai bullát. X. Leó azután úgy kíván az engedetlen Ágoston-rendi szerzetesnek boldog új esztendőt, hogy 1521. január 3-án valóban kiátkozza őt az anyaszentegyházból. Luther később sem mutat hajlandóságot arra, hogy tanításait visszavonja, mire a tavaszi wormszi birodalmi gyűlést követően – mintegy ráadásképpen a pápai tilalomra – V. Károly kitaszítja őt a „nemes német nemzet” kebeléből. Luther „Isten egyházáról leválasztott tag, megátalkodott szakadár és nyilvánvaló eretnek” lesz, egyik kevésbé hízelgő modorú munkatársa szerint nyíltan „arcátlanságra vetemedő, tetves barát”. Elszállásolni, befogadni, neki ételt-italt vagy más segítséget adni, őt követni, támogatni, pártolni, írásait árulni, vásárolni, olvasni, másolni és nyomtatni szigorúan tilos. Martinus doktor okmányégető máglyájának lángjaira császá-

ri ösztűz a válasz: „Luther minden megmérgezett írását és könyvét tűzzel égessétek meg, s ezen és más módon elpusztítsátok!”

A lelkiismerete ellen cselekedni képtelen professzor elhíresült mondata – „Itt állok, másként nem tehetek” – egy korabeli birodalmi gyűlési tudósító romantikus ötlete lehetett. A valósághoz hűségesebb az a meglehetősen hétköznapi sóhajtás, amely állítólag akkor hagyta el a beidézett barát ajkát, amikor kilépett a tárgyalóteremből: „Ezt túléltem...!” Majd következik a törvényenkívüliség, a számkivetettség, a kémtörténetbe illő bujkálás és Wartburg várának szűk toronyszobájában – Luther szavaival „a madarak birodalmában” – az Újszövetség lefordítása görög nyelvről németre.

Luther tekintélyéből, egyéniségének vonzerejéből távollétében is marad annyi Wittenbergben, hogy ott kisvártatva lendületet kapjon a reformáció. A helyi papok megnősülnek, a szentmiséket megújítják és átalakítják, Melanchthon pedig megírja a máig mértékadó *Loci communest*, a lutheri reformáció teológiai alapművét. 1521-re a középkor alkonya nemhogy sötétbe borítaná Európát, hanem inkább olyan történelmi hátteret fest, amelyen könnyen talál utat magának egy újabb korszak napjának derengő világossága. Egy-egy évszám, az óralap rovásai, a naptárak oszlopoi nem széttördelik az időt, de annak folytonosságát követik és bizonyítják. 1521 egyszerre elmúlás és kezdet, halál és születés, vereség és győzelem, távozás és megérkezés, fogság és szabadság, szegénység és gazdagság, uralom és szolgaság, átok

→ *Bácskai Károly* (1965): elkész, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Újszövetségi Teológia Tanszékének vezetője. A Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága és a magyar ökumenikus bibliafordítást előkészítő szakbizottság tagja. Jelenleg a jelnyelvi újszövetség-fordítás szövegtani, exegetikai és teológiai ellenőrzésén, valamint Péter első levelének magyarozatán dolgozik.

és áldás, história és örökkévalóság. Az esztendők kivétel nélkül a folyamatosság tanúi és képviselői, mint azok a zsolttárok is a Bibliában, amelyek a véget nem érő isteni teremtsérről énekelnek:

„Minden földek ujjongjatok az Úrnak,
örömmel szolgáljátok Istenünket!
Hív áhítattal jöjjetek arcához,
tudjátok meg: egyetlen Isten Jáhvé!

Ő gyúrt emberré minket, hű családját,
a népe lettünk, nyája legelőin.
Ha udvarába jöttök, zengjen hálaének,
áldott nevét hívjátok buzgó dicsérettel!

Mert jó az Úr, határt nem ismer nagy irgalma;
hűsége bástya – nemzedékről nemzedékre.”¹

Miképpen a derék wittenbergi polgárok a megújuló, immár az anyanyelvükön hallgatható szentmisékre igyekeztükben dúdolhatták a gregorián dallamokat, úgy zenghetette ezt a zsolttárt a templomba vonulók apraja-nagyja Izraelben. Magával sodró, könnyű ritmikájú, „körmenetben előadott, kórusos himnusz” – írja róla Hajdók János.² Népszerű volt, mert sorainak létráján – akár gyermekkel a karjukon vagy botra támaszkodva – egy emberként kapaszkodtak ki a nemzedékek a tér és az idő földszagú gödréből. Semmiképpen sem erejük teljében levő akrobaták begyakorolt mutatványához hasonlított ez a menekülés, hanem sokkal inkább az ember tér- és időszonya fölött is győzelmet kínáló isteni szabadítás megünnepléséhez. Isten „ünneplése egyértelmű az ujjongással, a szellemi, tiszta vigadozással. Izráelt az Úr terem-

tette és foglalta le magának, tehát az ő tulajdona. Ez a birtoklás egyenlő az Úr féltő gondoskodásával, tápláló és vigyázó szeretetével” – folytatja a zsolttár magyarázatát Hajdók János.³

Téved, aki úgy vélekedik, hogy a német nyelvre lefordított Újszövetség, a *Loci communes*, a közérthető istentisztelet, a papok és volt apácák boldog házaselete pusztán az emberi akarat szükségszerű történelmi megnyilvánulása. Nemzedékek hite tanúsítja azóta is, hogy mindez valójában Isten ünneplése, a szellem vigadozása volt. A teremtsé, az anyag és az energia, Mózes és Nebukadneccar, Jézus

▲ Zarándokjelvény a 15. századból (ólom, 3,9 × 4,2 × 0,4 cm, Metropolitan Museum, New York)

és Pál apostol, X. Leó és Habsburg Mária királyné, Luther, Richelieu és Newton nem önállók minden ízükbén, hanem Isten tulajdonai. A létük és a szerepük egyenlő az Úr féltő gondoskodásával. A térben, az időben és a történelemben: időszámításunk előtt éppen úgy, mint időszámításunk után. 1521-ben, de ötszáz esztendővel később is, vitathatatlanul. ■

JEGYZETEK

¹ 100. zsolttár. Ford. Hajdók János. In: HAJDÓK János 1978. *Zsolttárkönyv*. Magánkiadás, Budapest. 198–199. o.

² Uo. 198. o.

³ Uo. 199. o.

Nat Parker szójátékos verse a wormsi birodalmi gyűlésről

→ PETRÓCZI ÉVA

Jelenkori és régi, híres és kevésbé neves költőktől származó, német és angol nyelvű, Wormsra emlékező versek áradatán kellett átrágnom magam, míg aztán talán a belőlem soha ki nem vesző, belém nem fojtható tanári ösztöntől vezényelve megtaláltam egy nyolc esztendővel ezelőtti, diákoknak szóló versenykiírást. E huszonegyedik századi, meglehetősen rendhagyó, de épp ezért nagyon rokonszenves „dalnokverseny” alapja az volt, hogy ne egyszerű-

en alkalmi versek szülessenek a wormsi birodalmi gyűlés közismert történéseiről. Olyan alkotásokat vártak, amelyek játékosak, limerickszerűek, nyelvi játékot fabrikálnak az egyháztörténeti világese-mény színhelyéül szolgáló város nevéből, s ugyanakkor az angol *worms*, azaz „férgék” szóból.¹ Az *All-poetry.com* angolszász költészeti weboldal tanúsága szerint a versenyt egy Nat Parker nevű diák nyerte meg, akinek szellemes sorai nem hamisították meg 1521 áprilisának jól ismert eseményeit, s hitelesen jelenítik meg X. Leó pápa alakját is, aki ugyanazon év decemberében halt meg, s aki V. Károly császár fő támasza volt. Bár a pápa, akinek kiátkozó bullája már a wormsi események nyitányának számít, a birodalmi gyűlésen személyesen nem jelent meg, az ifjú uralkodó az ő jelen lévő főpapjai hatalmával erősítette meg magát – míg Luther a Szentírással, Isten igéjével s néhány német méltóság, elsősorban Bölcs Frigyes támogatásával.

Egykori „károli” alkotóírás-óráim emlékére s néhány hét híján hetvenesztendősen egy tizenéves diák-költő bőrébe bújva (közben talán a keszthelyi Helikon aranyérmes költő-műfordító lányára, egykori magamra is gondolva) lefordítottam az ismeretlen Nat Parker frappáns, a fiatal Lutherrel azonosuló, a reformáció lényegét, Worms légkörét átérző, megértő sorait. Hogy X. Leó pápának valóban volt-e fia, arra nézve nem találtam adatot, de végeredményben tény és való, hogy Róma püspöke – képletesen – „fiának” tekinthette egyházának minden papját –, s tékozló fiának Martin Luthert.²

▶ Hans Baldung id. Lucas Cranach után: Luther Márton mint Ágoston-rendi szerzetes, 1521 (fametszet, 156 x 114 mm, The British Museum, London)

→ **Petróczi Éva** (1951): többek között József Attila-díjas költő, író, műfordító, a Károli Gáspár Református Egyetem nyugalmazott docense. Legutóbbi kötete *Könyörgés márciusi hóban – Összegyűjtött versek* (Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2021) címmel jelent meg.

Olvasás és fordítás közben végül eszembe jutott az is, hogy Jékely Zoltán a Lónyay Utcai Református Gimnázium diákjaként hasonló pályázatokon kapott megérdemelt elismerést első, de már egyéni

hangú zsengeiért. Nem a nagynevű költő apa fiaként, hanem az egyetlen igazán etikus írói megmérettetési formában: jeligésen beadott írásaival. Igazi „helikoni” regula szerint. ■

The Diet of Worms (1521)

Remember the Diet of Worms
where the Pope gave young Luther the squirms –
he forbid anyone,
yes, even his son,
to follow poor Martin’s strange terms.

Oh they fed that sad heretic worms,
and they chose not to share in his germs.
He said, “Only by faith,
can we gather His grace”,
and against the old Pope he held firm.

A wormsi birodalmi gyűlés (1521)

Emlékezz a wormsi gyűlés idejére ma,
ahol a pápa vihart hozott az ifjú Luther napjaiba –
mindenkihez szólt tilalma,
még saját fiához is,
hogy ne kövessék szegény Martin fura tanait.

Ó, hisz ők táplálták (valaha) e szomorú,
eretnek férgeket,
de nem osztották a sok bűnös ideát.
Martin válasza ez volt: „Egyedül a hit
által üdvözülhetünk”,
s a vén pápának keményen ellenállt.

Fordította Petróczi Éva

JEGYZETEK

- 1 A wormsi birodalmi gyűlés (diet of Worms) adta szójátékkal (a diéta is kétértelmű szó, jelent étrendet és tanácskozást, országgyűlést is, míg a *worms* szó angolul 'kukacok'-at jelent) már Shakespeare is élt Hamletjében, vö. FABINY Tibor 2017. Luther paradox teológiája és Hamlet, a wittenbergi diák. *Credo*, XXIII. évf. 3–4. sz. 25–46. o. – *A szerk.*
- 2 Ahogy a laikusokat is fainak tartja, erre utal az is, hogy „Szentatyám”

az egyik megszólítása. Ne feledjük, hogy a papok és püspökök egymást testvérnek is szokták szólítani. A Luthert kiközösítéssel fenyegető *Exsurge Domine* bullában pedig éppen a következő olvasható: „...ut ipsum tanquam filium illum prodigum ad gremium Ecclesiae revertentem benigne recipiamus” – azaz „hogy őt mint a tékozló fiút, az egyház kebelébe visszatértet kegyesen visszafogadjuk”. – *A szerk.*

„Az én lelkiismeretem az Isten igéjében [...] meg van kötve”

Luther Wormsban (1521)

→ CSEPREGI ZOLTÁN

Különalku-kísérletek

Nagy várakozás előzte meg az 1521 elejére összehívott wormsi birodalmi gyűlést, amelyen megválasztása és megkoronázása után először lépett az ifjú császár, V. Károly (1500–1558) a rendek elé. A várakozásokban komoly szerepet játszott az a találgatás is, hogy akár Németföldnek a pápaságtól elszenvedett sérelmei, akár a wittenbergi reformátort fenyegető egyházi átok valamilyen formában napirendre kerülnek-e a gyűlésen. Miközben az *Exsurge Domine* bulla egyházmegyéenkénti kihirdetése miatt a Német-római Birodalom püspökeinek már szembe kellett nézniük a búcsúvita és a Luther-ügy által felvetett tágabb vallási kérdésekkel, addig a legtöbb világi fejedelem csak Wormsban találkozott ezzel a problematikával.

A kevés kivétel közé tartozik I. Joachim (1484–1535) brandenburgi örgróf és választófejedelem, akit az öccsével, Albert mainzi érsekkel (1490–1545) való szolidaritás a búcsúvita idején természetesen vezetett a Luther-ellenes táborba, jóllehet személyes vallási meggyőződéséről nincsenek közvetlen adatok. Wormsban mindenesetre a rendi többség szószólójaként karakteresen konzervatív álláspontot képviselt, amely mellett azután a következő évtizedben is végig kitartott. Rajta kívül csak György szász herceg (1471–1539) foglalt eleve állást a reformáció mozgalma ellen (legkésőbb az 1519-es lipcsei vita óta). A többi világi tartományúr feltételezhetően a tájékozatlanok elfogulatlanságával érkezett Wormsba.

Ami a püspököket és érsekeket illeti, többségük vagy csak kelleetlenül, vagy egyáltalán nem engedelmeskedett előző évben a bulla kihirdetésére vonatkozó római követelésnek. Még Albert mainzi érsek sem támogatta vállvetve Girolamo Aleandro (1480–1542) pápai nuncius javaslatát, hogy különösebb teketória nélkül mondják ki Lutherre a birodalmi átkot. A prelátusok még mindig veszedelmesebb ellenfelet láttak a római kúriában, mint a wittenbergi professzor személyében. Mindent összevéve az esélyek egyáltalán nem álltak rosszul Bölcs Frigyes (1463–1525) szász jogászai számára, akik szerették volna megakadályozni Luther kihallgatás nélküli elítélését.

A fejedelmek közül a legtöbben nem voltak tisztában a konfliktusnak sem a teológiai gyökereivel, sem a fenyegető egyházpolitikai következményeivel. Ők csak Luther Róma-ellenes fellépését látták, amelyet jól össze tudtak kapcsolni a német sérelempolitika (gravamina) hagyományaival és a humanista egyházkritikával.¹ És ez az elnagyolt helyzetértékelés itt és most összekötötte az egyháziakat és a világiakat is. Mindent összevéve a rendek igényelték, hogy vonják be őket a vita eldöntésébe, a kiátkozott szerzetes ügyét nem engedték át egyszerűen a pápa és a császár különalkujának.

Természetesen a császár álláspontján múltott a legtöbb. V. Károly persze nem kérdőjelezte meg a pápai bulla és az egyházi átok jogszerűségét, mégis gesztusokat mutatott arra, hogy kész engedményekre a szász választófejedelemmel szemben.² Még egy-

→ *Csepregi Zoltán* (1964): egyháztörténész, az Evangélikus Hittudományi Egyetem rektora. Kutatási területe a kora újkori protestáns egyház- és magyar művelődéstörténet, az európai eszmetörténeti irányzatok és mozgalmak hazai befogadása (16–18. század).

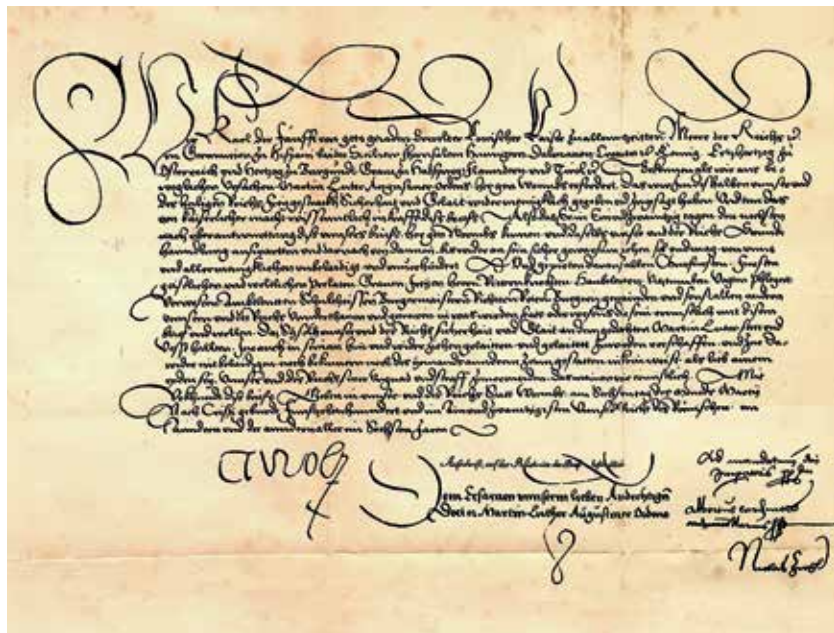
általán nem döntötte el, hogy a konfliktust inkább a nuncius vagy mégis Bölcs Frigyes szája íze szerint kezelje. Károly számára ez azonban egyszerű taktikai kérdés volt, vallási, pláne teológiai megfontolások számára Wormsban nemigen játszottak szerepet.

A gyűlés megnyitásakor, 1521. január 27-én ezért még az sem volt világos, hogy a vallási kérdés egyáltalán napirendre kerül-e. A császár tárgysorozati javaslata³ egy szóval sem említette, bár a közvélemény – amint az az egykorú röpiratokban jól nyomon követhető – egyértelműen számított a téma tárgyalására. Jól jellemzi a közhangulat Aleandro sokat idézett jelentése, hogy a németek kilentzede kiált Luthert, de a maradék is csak azt, hogy halál Rómára.⁴

Hogy a császár beviszi-e a rendek elé a Luther-ügyet, még februárban sem dőlt el. Károly tanácsadói – köztük gyóntató atyja, Jean Glapion (†1522) – ehelyett megegyezést szorgalmaztak a szász választófejedelemmel. Glapion több megbeszélést is folytatott Gregor Brück (1483–1557) szász kancellárral⁵ és választott bíróságot javasolt a vita eldöntésére, ám olyan feltételekkel (többek

között átmeneti publikációs tilalom Luther számára és a könyvégetések leállítása a másik oldalon), amelyek – mint az adott helyzetben betarthatatlannak – nem voltak elfogadhatók a szászok számára. Az ajánlat fontos eleme volt, hogy a kérdés semmiképp nem kerülhet a rendek elé.⁶ Ám a projekt főleg azon bukott meg, hogy Bölcs Frigyes az egész tárgyalásfolyamattól következetesen távol tartotta magát, igyekezve fenntartani azt a látszatot, hogy nincs semmi köze Luther dolgaihoz.⁷ Glapion közvetítési kísérletében mindazonáltal érdekes elem, hogy bizonyos hitcikkek (főleg *Az egyház babiloni fogsága* című mű⁸) visszavonása mellett Luther többi tanítását érdemesnek tartotta megmenteni a katolikus egyház számára, s erre esélyt is látott.⁹

Glapion kudarca után a tárgyalásos megoldás és az erődemonstráció között lavírozó császári politika ingája most az ellenkező irányba lendült. Február 13-án a birodalmi gyűlésen felolvasták X. Leó (1475–1521) brevét, amelyben felszólította a császárt a már kimondott egyházi átok foganatosítására.¹⁰ Ezt követő beszédében¹¹ Aleandro leszögezte, hogy Luther meghallgatása a már eldöntött ügyben (re

iudicata) felesleges. A császárnak amúgy sincs bírói hatalma vallási kérdésekben, számára annyi teendő maradt, hogy tiltsa meg Luther könyveinek kinyomatását és árusítását, valamint rendelje el az elérhető példányok összegyűjtését és megégetését.¹² Aleandro beszédében feltűnő, hogy egy szóval sem említi a birodalmi átok alá helyezését. A nuncius megközelítésében a császár (mint az egyház védelmezője) csak végrehajtója az egyházi átoknak.

A császár ez idő tájt valóban létrehozott egy bizottságot a rendelet megszövegezésére.¹³ A tervet Aleandro elképzeléseit követte, és február 15-én került a rendek elé.¹⁴ Tartalma megfelelt a fent mondottaknak, új elemként jelent meg viszont az előterjesztésben, hogy a császár véleménynyilvánításra szólította fel az ügyben a választófejedelmeket és a fejedelmeket.

Luther kihallgatása Wormsban

Ez a fordulat, a rendek bekapcsolása a döntéshozatalba Aleandro törekvéseinek teljes kudarcát jelentette.¹⁵ A rendek viszont természetesen nem csak véleménynyilvánításra szerettek volna szorítkozni. A választófejedelmi és fejedelmi kúriák tanácskozásait (február 18–19.) Aleandro jelentéseiből ismerjük (azzal a szépséghibával, hogy a nuncius kívülállóként nem mindig értette a gyűlés eljárási rendjét). A fő vitakérdést az képezte, hogy Luther milyen feltételek és biztosítékok mellett idézhető meg Wormsba. A választófejedelmi testületben ugyan leszavazták a szász álláspontot, de a fejedelmek körében mégis sikerült vállalható kompromisszumra jutni.¹⁶ A rendek válasza Luther népszerűségére és a lázadás veszélyére hivatkozva elutasította a rendelet szövegtervezetét. Luther

megidézendő egy kihallgatásra, ahol egyszerű kérdésekre kell válaszolnia vitatkozás nélkül. Tétélei visszavonása esetén lehetősége lesz egyéb kérdésekben is kifejteni véleményét. Ha viszont makacsnak bizonyul, akkor a rendek további tárgyalás nélkül jóváhagyják az ediktumot.¹⁷ Az említett egyéb kérdések minden bizonnyal a német nemzetnek a Szentszékkal szemben megfogalmazott sérelmeit takarták (gravamina). Nyilvánvaló, hogy ha volt is a rendekben szimpátia Luther személye iránt, ez a rokonszenv sokkal inkább az egyházi visszaélések ostromozójának, mint a hitújítónak szólt, az előbbit tartották érdemesnek arra, hogy visszavonás árán megmentsék a büntetéstől.

Ebben a helyzetben a császár tanácsosnak látta, hogy kerülje a konfrontációt a rendekkel (amit a nunciussal szemben úgy indokolt, hogy egy császári ediktum rendi támogatás híján amúgy sem lenne végrehajtható), és arra törekedett, hogy legalább a kihallgatás feltételeit maga határozhassa meg. Leszögezte, hogy a kihallgatáson sem tartalmi kérdések, sem a német sérelmek nem kerülhetnek szóba, csupán Luther nyilatkozik tanítása fenntartásáról vagy visszavonásáról. Ezzel egyidejűleg egy újabb szövegtervezet elkészítésével bízott meg egy népes szakértői csoportot. Az idézés formáságairól március 1-jén közvetlenül a rendekkel egyeztetett. Egyértelművé tette, hogy ha bármilyen okból nem kerül sor Luther személyes visszavonására, akkor rendeletet bocsát ki ellene.¹⁸ Ezzel együtt a császár elfogadta, hogy Luther menlevéllel Wormsba jöjjön, amennyiben ott nem disputál.¹⁹

Közben megszületett az ediktum újabb tervezete is, amely már számolt ugyan a kihallgatással, mégis a Luther-iratok előzetes elégetését javasolta.²⁰ Ezzel a császár jelezte, hogy Luther tétéleit eleve elvetettnek tekinti, és a rendeknek nem szándékozik érdemi játékeretet hagyni. Ugyan a fejedelmek nem feltétlenül támogatták ezt az értelmezést, de az ellentmondásos jogi megítélés a császárnak kedvezett, aki nem gondolta, hogy a rendi álláspont különösebben kötné őt, így adta ki március 10-én Luther könyveit betiltó rendeletét,²¹ amely nagy hatást ugyan nem gyakorolt, de a csá-

szári politika autonómiáját mindenki szemében kellőképp dokumentálta.

Luther megidézésének kérdésében a császár tartotta magát a megállapodáshoz. A szász választófejedelem továbbra sem akart belekeveredni az ügybe,²² csupán egy menlevél kiállítására volt hajlandó.²³ Így azután Károly maga idézte meg Luthert, bár az idézés bölcsen hallgatott róla, hogy az utazás egyedüli célja a már eleve elítélt tétélek visszavonása.²⁴ Ennek ellenére a szász politikusok számára sem volt már kérdés, hogy nem a korábban kilátásba helyezett választott bíróság előtt kell Luthernek megjelennie. Brück kancellár április elején foglalta össze Georg Spalatin (1482–1545) számára külön-külön a Wormsba jövetelt és a távolmaradást alátámasztó érveket. Husz János (†1415) példája után a menlevéllel mint garanciával kapcsolatban is merültek fel kételyek. Brück számára végül az volt a meghatározó szempont, hogy távolmaradásával Luther mind ellenfelei, mind hívei szemében eljátszaná hitelességét.²⁵ A politikusok szemlátomást nem avatták be Luthert ezekbe a megfontolásokba, és a kommunikáció is szakadozottnak tűnik a wormsi delegáció és a Wittenbergben maradtak között.²⁶ Bölcs Frigyes még akkor sem tudott Luther döntéséről, amikor az már úton volt.²⁷ Hogy Luther végül is elment Wormsba, azt így mindenképp a saját elhatározásának kell tekintenünk.

Luther diadalmenete Worms felé²⁸ azokat a fejedelmeket igazolta, akik korábban a lázadás veszélyére hivatkozva ragaszkodtak a meghallgatáshoz. Útközben történt még egy nehezen megítélhető kísérlet arra, hogy Luthert eltérítsék úti céljától,²⁹ április 16-án azonban megérkezett Wormsba. A beszámolók szerint az utcán többeszes tömeg várta.³⁰

A két kihallgatásra április 17-én és 18-án került sor.³¹ A kihallgatásokat vezető Johannes von der Ecken (1486–1524), a trieri érsek offiális³² szigorúan tartotta magát az előre egyeztetett kérdésekhez, és nem hagyott teret a tartalmi megvitatásra. Miután Luther az első kérdésre – hogy elismeri-e sajátjainak a neve alatt megjelent műveket³³ – igenel válaszolt, a második kérdés megválaszolására, hogy visszavonja-e az azokban foglaltakat, egy napi

gondolkodási időt kapott.³⁴ Másnap sem volt lehetősége vitatkozni, jóllehet válaszában igyekezett álláspontját, a visszavonás elutasítását saját teológijából alátámasztani.³⁵

Néhány nevezetes reakció Luther fellépésére írásban is hagyományozódott. Bölcs Frigyesnek kifejezetten imponált Luther (jóllehet korábban személyesen nem találkozottak).³⁶ Georg Vogler (1486–1550), a frankföldi és a nürnbergi reformáció későbbi kulcsfigurája számára megtérésszerű fordulatot jelentett ez a nap.³⁷ Hesseni Fülöp (1504–1567) sajátos magatartásáról Luther maga számolt be.³⁸

De persze most is a császár válasza volt meghatározó: április 19-én kifejtette a rendek előtt, hogy bár tartja magát a menlevélhez,³⁹ de annak lejárta után teljes szigorral lép fel Luther ellen. A rendektől elvárja, hogy korábbi ígéretükhöz híven vita nélkül támogassák a rendeletet.⁴⁰ Az addigiakhoz képest elmozdulást jelentett viszont mindezek indoklása. Luthert nem a pápai bulla, hanem az a konok önfejűség bélyegzi eretneknek, amellyel egyedül szembefordul a teljes kereszténységgel. A császár nem a római Szentszék ítéletével, hanem ősei hite iránti ragaszkodásával indokolja, hogy fellép az eretnek ellen. Az ezután megjelenő rendelet tehát nem az egyházi átok világi foganatosítása, hanem Károly saját, autonóm döntése.

Közvetítő próbálkozások a kihallgatás után

A császár egyértelmű álláspontja ellenére még mindig nem dőlt el Wormsban, mi legyen Luther sorsa. Bölcs Frigyes és a pfalzi választófejedelem (V. Lajos, 1487–1544), akik még mindig nem vetették el a választott bíróság előtti meghallgatás lehetőségét, váratlan támogatást kaptak Albert mainzi érsektől, aki egy esetleges lázadás személyes célpontjának tekintette magát mint az 1517-es búcsúkampány arca (ebben a meggyőződésében a Wormsban terjedő röpcédulák is megerősítették). Több, a fejedelmek által beszerzett jogi szakvélemény is arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel Luther korábban a zsinathoz fellebbezett,⁴¹ ezért sem a pápa, sem a császár nem illetékes ügyében ítélni.⁴² A választófejedelemi kúria többsége ugyanakkor tar-

totta volna magát korábbi ígéretéhez, a kibocsátandó császári rendelet vita nélküli támogatásához.⁴³

A rendek végül Albert mainzi érsek előterjesztésére a következő javaslattal álltak elő: mivel nyilatkozata szerint Luther hajlandó érvekkel meggyőzetni magát, kapjon erre lehetőséget szakértői testület előtt. Ha továbbra is nyakaskodna, a rendek támogatni fogják a császár rendeletét. Persze ennek a tárgyalásnak sem volt más célja, mint a visszavonás kicsikarása, az mégis jelentős elmozdulás a korábbi egyeztetésekhez képest, hogy a gyűlésen először merült föl komolyan Luther tanításának tartalmi értékelése.⁴⁴ A fejedelmek nem is remélték, hogy ebbe a császár beleegyezik,⁴⁵ Károly mégis három nap haladékot adott rá, hogy a rendi küldöttség rávegye Luthert a visszavonásra.⁴⁶

A rendek által kiküldött bizottság április 24-én ült össze Richard trieri érsek (1467–1531) elnökletele alatt,⁴⁷ szövívője Hieronymus Vehus (1484–1546) badeni kancellár volt, aki nyomban leszögezte, hogy a most következő testvéri beszélgetés csak formájában tér el a korábbi kihallgatástól, a célja ugyanaz: Luther tételeinek visszavonása. A reformátor mégis alkalmat kapott nézeteinek alátámasztására, jóllehet a tárgyalás nem érte el egy egyetemi teológiai disputáció színvonalát. A bizottságnak, illetve később egy külön találkozáson (április 25.) a trieri érseknek több kompromisszumos javaslata is Luther ellenállásába ütközött, aki iratai megítélésébe semmiféle tekintély (sem a császár, sem a rendek, sem egy jövőbeli zsinat) bekapcsolását nem fogadta el, hanem ragaszkodott a Szentírásból és a józan észből vett érvekhez. A trieri érsek utolsó kérdésére: „No és hogyan képzeled, doktor úr, mi volna a teendő az ügygel?” Luther Gamálieel tanácsával válaszolt: „...*ha embe- rektől való ez a szándék vagy ez a mozgalom, akkor megsemmisül; ha pedig Istentől való, akkor úgysem tudjátok megsemmisíteni őket, és még úgy tűnhetne, hogy Isten ellen harcoltok.*” (ApCsel 5,38c–39)⁴⁸ Ezzel a rendi közvetítés kísérlete végleg zátonyra futott, annak dacára, hogy a bizottság tagjai készek voltak komoly engedményekre is Luther megpuhítása érdekében.

Luther utólag értékelte ugyan ezeket a birodalmi átok elhárítására tett erőfeszítéseket,⁴⁹ de mint azt a visszaútról Károly császárnak is megírta, teljesen elhibázottnak tekintette őket azért, mert meg sem próbálták iratait az evangélium fényében megvizsgálni, pedig „ezen fordult meg az egész tárgyalás”.⁵⁰

A wormsí ediktum

Luther április 26-án elutazott Wormsból (még maga sem tudta, pontosan hová).⁵¹ Május 1-jén a császár megbízta Aleandrot egy latin rendelettervezet elkészítésével,⁵² amely május 8-án már német fordításban is rendelkezésre állt.⁵³ A későbbi tisztázatok és nyomtatványok mind ezt az utóbbi dátumot viselik, bár az aláírásra csak jóval később került sor. Május 25-én, már a gyűlés berekesztése után összejöttek a császárnál a még Wormsban időző fejedelmek, akik előtt felolvasták a szöveget, másnap látta el a császár kézjeggyével a tisztázatok.⁵⁴

Utóbbi körülmények miatt később többen megkérdőjelezték az ediktum hitelességét és érvényességét azon az alapon, hogy a gyűlés vége után összejövő néhány fejedelem nem tudta jogszerűen jóváhagyni a szöveget. A kortárs evangélikus polemikának ezt az állítását egy helyen Luther is osztja.⁵⁵ Ez azonban csak a világos tényállás félremagyarázása: az ediktum nem a birodalmi gyűlés határozata volt, a császár a rendek részvétele nélkül, a saját nevében adta ki, ahogy a birodalmi átok kihirdetése amúgy is a császár kizárólagos hatáskörébe esett. Ugyanezért nem volt szükség a birodalom kancellárjának, Albert mainzi érseknek az ellenjegyzésére sem, amely szintén hiányzik az okmányokról.

A wormsí ediktum,⁵⁶ amely meghatározó volt a következő évtized valláspolitikája számára, három részre tagolódik. A bevezető, történeti szakasz összefoglalja a Luther-ügy állomásait a wormsí kihallgatásig (sőt a rendi bizottság előtti vitakozásig) a pápa, illetve a császár nézőpontjából, miközben démonizálja az eretnek személyét.

A rendelkező rész Luthert nyilvános eretneknek és pártütőnek nyilvánítja, akit tilos befogadni, és akinek tilos bármiféle segítséget nyújtani. El kell fogni, és személyét ki kell szolgáltatni a császárnak. A befejező rész egy cenzúrarendelet, amely Luther iratainak nemcsak a kiadását, árusítását és megvásárlását, hanem a birtoklását és olvasását is tiltja, ráadásul nézeteinek szóbeli terjesztését és azok védelmezését is.

A rendelet szövegéből sajátos módon hiányzik a birodalmi átok explicit kimondása, és a megfogalmazás következetesen kerül minden olyan kifejezést, amely akár a nevesített eretneknek, akár a követőinek és támogatóinak fizikai megsemmisítésére utalna. Ahogy az ediktum senkit sem fenyeget halállal, úgy arról is hallgat, mi legyen majd a fogoly Luther sorsa. A cél szemlátomást a wittenbergi reformátor kikapcsolása, semlegesítése volt, nem több.

De nem ez volt az egyetlen furcsaság. Bölcs Frigyes, amikor elutazott Wormsból, korábbi taktikájához híven megkérte a császárt, hogy többé ne zaklassa őt ezzel az üggyel, amelyhez amúgy sincs semmi köze. És az ediktumot valóban nem küldték meg a szász választófejedelemnek.⁵⁷ Így az egyetlen személyt, akinek valódi lehetősége lett volna a rendelet végrehajtására, közvetlenül senki sem szólította fel erre, így ő a legjobb lelkiismerettel hagyta figyelmen kívül az alattvalója ellen irányuló császári rendelkezést. Károlynak nyilvánvalóan minden oka megvolt arra, hogy ne nagyon konfrontálódjék azzal a fejedelemmel, akinek talán még az övénel is nagyobb tekintélye és befolyása volt a birodalomban, ugyanakkor lojális volt a császárhoz. Ez indokolhatja az ediktum cseppet sem vérszomjas szóhasználatát is. Mindezeknek köszönhetően a Wartburg várában rejtőző Luther nagyobb biztonságban volt, mint bármely híve a többi német tartományban, akik már azzal is, hogy olvasták őt, vagy beszéltek róla, szigorú büntetésnek és megtorlásnak tették ki magukat. ■

„...ha pedig Istentől való, akkor úgysem tudjátok megsemmisíteni őket...” (ApCsel 5,39a)

JEGYZETEK

- 1 Die Beschwerden des hayligen Rö. Rey. vnd besonderlich gantz teütscher Nation, von Stul zu Rom vnd seiner anhangende Gaystlichait, zu Worms imm eychſtag des 1521. Jars, Rö. Kay. May. von den Churfürsten, Fürste vnd Stenden des Reychs ernstlich fürpracht. Sigmund Grimm – Marx Wirsung, Augsburg, 1521. Vö. AULINGER 2017.
- 2 LVM 7: 216–218. o. (371. sz.) Vö. REINHARDT 2017, 161–171. o.
- 3 DRTA.JR 2: 153–156. o. (7. sz.)
- 4 KALKOFF 1897, 69. o.
- 5 FÖRSTEMANN 1842, 36–37., 48–54. o. (5., 10–11. sz.); DRTA.JR 2: 477–494. o. (66. sz.). Vö. BRECHT 1981, 416–427. o.
- 6 DRTA.JR 2: 493. o.
- 7 LVM 7: 215. o. (366. sz.)
- 8 LVM 2: 233–338. o.
- 9 LVM 7: 224–225. o. (389. sz.); FÖRSTEMANN 1842, 37–47. o. (6–9. sz.)
- 10 DCL 2: 472–476. o.
- 11 FÖRSTEMANN 1842, 30–35. o. (4. sz.); DRTA.JR 2: 494–507. o.; KALKOFF 1897, 85–87. o. (8. sz.)
- 12 DRTA.JR 2: 506. o. Mindvégig a cenzúra volt az, amire mint réálsan megvalósítható célkitűzésre Aleandro a leginkább törekedett. Vö. MÜLLER 1989a, 251–263. o.; 1989b; 1989c.
- 13 DRTA.JR 2: 788–789. o. (131. sz.); KALKOFF 1897, 69–82. o. (6. sz.); 1898, 34–40. o. (6. sz.)
- 14 FÖRSTEMANN 1842, 55–56. o. (14. sz.); DRTA.JR 2: 507–513. o. (68. sz.); KALKOFF 1897, 72–73. o.
- 15 KALKOFF 1898, 40–45. o. (7. sz.)
- 16 KALKOFF 1897, 91–102. o. (10. sz.) Vö. LVM 8: 586. o. (5342b sz.)
- 17 FÖRSTEMANN 1842, 57–58. o. (15. sz.); DRTA.JR 2: 514–517. o. (69. sz.)
- 18 FÖRSTEMANN 1842, 54. o. (12–13. sz.); DRTA.JR 2: 517–518. o. (70. sz.)
- 19 FÖRSTEMANN 1842, 58. o. (15. sz.); DRTA.JR 2: 518–520. o. (71. sz.)
- 20 FÖRSTEMANN 1842, 58–61. o. (17. sz.); DRTA.JR 2: 520–526. o. (72. sz.)
- 21 FÖRSTEMANN 1842, 61–62. o. (18. sz.); DRTA.JR 2: 529–533. o. (75. sz.) Vö. LVM 7: 225–226. o. (389., 396. sz.); LVM 8: 360., 585. o. (3357b, 5342b sz.)
- 22 DRTA.JR 2: 527–529. o. (74. sz.)
- 23 WA.B 2: 286–287. o. (387. sz.); DRTA.JR 2: 533. o. (76. sz.)
- 24 WA.B 2: 280–281. o. (383. sz.); DRTA.JR 2: 526–527. o. (73. sz.) A nyomtatott császári idézés és menlevél: VD16 D 1183; ZV 4422.
- 25 FÖRSTEMANN 1842, 64–66. o. (22. sz.); DRTA.JR 2: 534–537. o. (77. sz.) Vö. LVM 8: 588. o. (5342b sz.)
- 26 LVM 7: 225. o. (389. sz.)
- 27 DRTA.JR 2: 844. o. (184. sz.); LVM 7: 228., 233. o. (400., 404. sz.); LVM 8: 586. o. (5342b sz.)
- 28 LVM 7: 226. o. (396. sz.); LVM 6: 179–184. o. (20. sz.) Vö. BRECHT 1981, 427–431. o.; REINHARDT 2017, 171–174. o.
- 29 LVM 8: 360–361., 585–586. o. (3357b, 5342b sz.) Vö. LVM 7: 226. o. (396. sz.)
- 30 DRTA.JR 2: 850–851. o. (190. sz.); LVM 8: 586. o. (5342b sz.) Vö. *A wormsí tárgyalások* (1521), LM 2: 452. o.
- 31 DRTA.JR 2: 540–649. o. (79. sz.) Vö. BRECHT 1981, 431–442. o.; REINHARDT 2017, 174–182. o.
- 32 DRTA.JR 2: 587–594. o. (81. sz.)
- 33 MOELLER 2001.
- 34 *A wormsí tárgyalások* (1521), LM 2: 452–454. o.; LVM 7: 227. o. (397. sz.); LVM 8: 361–362., 586–587. o. (3357b, 5342b sz.) Vö. REINHARDT 2017, 182–188. o.
- 35 *A wormsí tárgyalások* (1521), LM 2: 454–461. o. Vö. FÖRSTEMANN 1842, 68–74. o. (26–27. sz.); LVM 7: 229–233. o. (401. sz.); LVM 8: 587. o. (5342b sz.); BLAHA 2014.
- 36 LVM 8: 587. o. (5342b sz.); DRTA.JR 2: 550. o. 1. jegyz.
- 37 DRTA.JR 2: 853. o. 1. jegyz.
- 38 LVM 8: 589–590. o. (5342b sz.)
- 39 *A wormsí tárgyalások* (1521), LM 2: 461. o.; LVM 7: 232., 236. o. (401., 404. sz.)
- 40 FÖRSTEMANN 1842, 75. o. (28. sz.); DRTA.JR 2: 594–596. o. (82. sz.); LVM 7: 234. o. (404. sz.); VD16 ZV 4420.
- 41 LVM 7: 126–131. o. (114+ sz.)
- 42 Pl. FÖRSTEMANN 1842, 66–67. o. (23–24. sz.)
- 43 DRTA.JR 2: 596–598. o. (83. sz.)
- 44 Uo. 598–599. o. (84. sz.)
- 45 Uo. 868–870. o. (198. sz.)
- 46 Uo. 601. o.
- 47 Uo. 602–610. o.; KALKOFF 1897, 182–193. o. (21. sz.); *A wormsí tárgyalások* (1521), LM 2: 462–466. o.; LVM 8: 362–363. o. (3357b sz.). Vö. BRECHT 1981, 442–448. o.
- 48 *A wormsí tárgyalások* (1521), LM 2: 467–468. o.; LVM 8: 588–589. o. (5342b sz.)
- 49 LVM 7: 234–236. o. (404. sz.)
- 50 LVM 7: 230. o. (401. sz.) Vö. RHEIN 2014.
- 51 *A wormsí tárgyalások* (1521), LM 2: 469. o.; LVM 7: 228. o. (400. sz.) Vö. BRECHT 1981, 448–449. o.
- 52 DRTA.JR 2: 638. o. (89. sz.)
- 53 Uo. 639. o. (90. sz.)
- 54 Vö. uo. 659–661. o. (93. sz.)
- 55 *Wider den Rathschlag der Mainzischen Pfarrerei* (1526), WA 19: 276. o.
- 56 DRTA.JR 2: 640–669. o. (92. sz.); DCL 2: 510–545. o.; VD16 D 918–932. o.
- 57 DRTA.JR 2: 660. o. Vö. FÖRSTEMANN 1842, 78–79. o. (31. sz.)

RÖVIDÍTÉSEK

- DCL = *Dokumente zur Causa Lutheri (1517–1521)*. 1–2. köt. Szerk. Peter Fabisch – Erwin Iserloh. Aschendorff Verlag, Münster, 1988–1991. (Corpus Catholicorum 41–42.)
- DRTAJR = *Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe*. 1–4. köt. Oldenbourg Verlag, München, 1892–1905.
- LM = D. LUTHER Márton: *Művei*. 1–6. köt. Szerk. Masznyik Endre. Wigand, Budapest–Pozsony, 1904–1917.
- LVM = *Luther válogatott művei*. 2., 4–9. köt. Szerk. Csepregi Zoltán et al. Luther Kiadó, Budapest, 2011–2020.
- VD16 = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*. 1–25. köt. Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart, 1983–2000. www.vd16.de. (Megtekintés: 2021. május 15.)
- WA = LUTHER, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe* („Weimarer Ausgabe“). 1–73. köt. Böhlau, Weimar, 1883–2009.
- WA.B = LUTHER, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*. 1–18. köt. Böhlau Verlag, Weimar, 1930–1985.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AULINGER, Rosemarie 2017. Die Gravamina auf den Reichstagen 1521–1530 und ihre Vorgeschichte. In: *Initia Reformationis. Wittenberg und die frühe Reformation*. Szerk. Irene Dingel et al. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. 83–100. o. (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 33.)
- BLAHA, Dagmar 2014. Luther vor dem zweiten Verhör auf dem Reichstag in Worms. Beginn eines Redemanuskripts in deutscher Sprache (17/18. April 1521). In: *Meilensteine der Reformation. Schlüsseldokumente der frühen Wirksamkeit Martin Luthers*. Szerk. Irene Dingel – Henning P. Jürgens. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh. 140–144. o.
- BRECHT, Martin 1990. *Martin Luther*. 1. köt. *Sein Weg zur Reformation, 1483–1521*. 3. kiad. Calwer Verlag, Stuttgart.
- FÖRSTEMANN, Karl Eduard 1842. *Neues Urkundenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirchen-Reformation*. Friedrich Perthes, Hamburg. Reprint: Olms, Hildesheim, 1976.
- KALKOFF, Paul 1897. *Die Depeschen des Nuntius Aleander vom Wormser Reichstage 1521*. 2. kiad. Verein für Reformationsgeschichte, Halle. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 17.)
- KALKOFF, Paul 1898. *Briefe, Depeschen und Berichte über Luther vom Wormser Reichstage 1521*. Verein für Reformationsgeschichte, Halle. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 59.)
- MOELLER, Bernd 2001. Luthers Bücher auf dem Wormser Reichstag von 1521 [1992]. In: uő: *Luther-Rezeption. Kirchenhistorische Aufsätze zur Reformationsgeschichte*. Szerk. Johannes Schilling, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 121–140. o.
- MÜLLER, Gerhard 1989a. Die drei Nuntiatoren Aleanders in Deutschland 1520/21, 1531/32, 1538/39 [1959]. In: uő: *Causa Reformationis. Beiträge zur Reformationsgeschichte und zur Theologie Martin Luthers – zum 60. Geburtstag des Autors*. Szerk. Gottfried Maron – Gottfried Seebaß. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh. 249–303. o.
- MÜLLER, Gerhard 1989b. Die Römische Kurie und der Reichstag zu Worms [1971]. In: uő: *Causa Reformationis. Beiträge zur Reformationsgeschichte und zur Theologie Martin Luthers – zum 60. Geburtstag des Autors*. Szerk. Gottfried Maron – Gottfried Seebaß. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh. 111–130. o.
- MÜLLER, Gerhard 1989c. Zum Verständnis Aleanders [1964]. In: uő: *Causa Reformationis. Beiträge zur Reformationsgeschichte und zur Theologie Martin Luthers – zum 60. Geburtstag des Autors*. Szerk. Gottfried Maron – Gottfried Seebaß. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh. 237–248. o.
- REINHARDT, Volker 2017. *Luther, der Ketzer. Rom und die Reformation*. 3. kiad. C. H. Beck Verlag, München.
- RHEIN, Stefan 2014. „...das entscheidendste und inhaltsschwerste, was des Reformators Feder je geschrieben“. Luthers Brief an Kaiser Karl V. (28. April 1521). In: *Meilensteine der Reformation. Schlüsseldokumente der frühen Wirksamkeit Martin Luthers*. Szerk. Irene Dingel – Henning P. Jürgens. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh. 145–158. o.

Luther és Melanchthon a világi hatalomról 1521-ben

A Loci communes és Luther levele

→ ZÁSZKALICZKY MÁRTON

1521 igen mozgalmas év volt Melanchthon számára is.¹ Helyettesítene kellett a száműzetésben lévő Luthert az egyetemen, illetve társaival együtt a reformok ügyét is képviselnie kellett Wittenbergben. Ebben az évben kiadott egy fontos retorikai kézikönyvet is (Institutiones Rhetoricae), de ez év augusztusában jelent meg az a kis könyvecske is, amelyről Luther azt mondta, hogy „nemcsak halhatatlanságot érdemlő, hanem kanonikus egyházi tiszteletre is méltó”. Ez volt „Melanchthon cáfolhatatlan könyve, a Loci Theologici”.² Melanchthon munkáját előszeretettel nevezik az első evangélikus dogmatikának vagy rendszeres teológiának, ez azonban csak megszorításokkal igaz.³ Az egészen bizonyos, hogy ő volt az első, aki a humanista textológiai és nyelvi módszerek teljes eszköztárát alkalmazta a bibliai szövegeken, és ő volt az első, aki protestáns szellemű kommentárt írt a Római levélről.

A Wittenbergbe 1518-ban görögtanárként érkező Melanchthon figyelme Luther hatására fordult Pál apostol felé. 1519. évi fokozatszerzése után a páli levelek görög szövege és nyelvtana mellett a latin nyelvű bibliai szövegek tartalmáról és teológiájáról is előadott.⁴ A korábbi hagyományokkal szakítva nem a skolasztikus szöveghagyományok alapján tartotta óráit, hanem Luther nyomán Pál levelei alapján kívánta összefoglalni az evangélium tanítását. E levelek értelmezéséhez pedig új módszert fejlesztett ki, amellyel a korábban tapasztalható ellentmondásokat fel tudta oldani a skolasztikus logikai-dialektikai és a humanista nyelvi-retorikai megközelítés között. Röviden, képes volt a bibliai szövegek argumentációját és retorikai stílusát egyszerre, egy értelmezői keretben elemezni, de már sem nem skolasztikus, sem nem humanista

szellemben, hanem Luther teológiája fényében. Az ilyen módon kidolgozott előadásai lesznek majd számos munkájának az alapja, többek között *Loci communes*e 1521-es első kiadásának, illetve a Luther által „ellopott” és Melanchthon engedélye nélkül 1522-ben kiadott *Annotationes*ének. Míg Melanchthon *Locija* a Római levelet vizsgálva annak lényegi pontjait akarja összefoglalni mintegy segédkönyvként az olvasás, a prédikálás és a tanítás számára, addig *Annotationese* a szöveget kommentálva akarja felhívni a figyelmet a legfontosabb teológiai kérdésekre: a két mű tehát egymás kiegészítéseként funkcionál.

Melanchthon fontos módszertani újítása volt, hogy a humanista elődök számára elsősorban retorikai eszközként használt, illetve a memorizálást elősegítő közhelyalapú, vagyis topikus megközelítést (*loci communes*) szövegelemzésének fő értelmező eszközévé tette. Melanchthon az adott bibliai szövegekben kimutatható főbb témák segítségével akarta bemutatni a bibliai szövegek fő üzenetét,⁵ tehát Pál saját „methodusa” segítségével és saját nyelvi eszközeivel igyekezett könyveit értelmezni, ami mindenben megfelelt a humanisták által propagált, majd Luther által átvett „vissza a forrásokhoz” elvnek.

Melanchthon szemlélete különbözött humanista elődeiétől (Agricola, Erasmus), ugyanis nem morális tanulságok megfogalmazására törekedett, hanem a humanista módszertan révén az evangéliumok Luther által megfogalmazott lényegét akarta feltárni, vagyis a hit által való megigazulás tanítását egységes nyelvi megfogalmazásban közreadni.⁶ A páli levelek és különösen a Római levél főbb témáit nem önmagukban vizsgálta, hanem a

teljes Biblia kapcsolódó részeinek fényében, vagyis végső soron igehelyek kapcsolati hálóján keresztül, amelyekhez antik szerzők és kortárs vitatémák is kapcsolódtak.

Melanchthon *Locijának* bevezetőjében világossá tette, hogy nem szeretne újabb kommentárt írni, hanem csak a Szentírás kivonatát szeretné nyújtani, mégpedig a legfontosabb témák felmutatásával; és világossá akarja tenni a fiatalság számára, milyen gyalázatosak a skolasztikusoknak a Krisztusról szóló tanítások helyett előadott „teológiai hallucinációi”.⁷ A középkori gyakorlatot elhagyva Istenről, a Szentháromságról, a teremtés misztériumáról, valamint az inkarnáció módjáról tudatosan nem beszélt, mivel „Isten titkait imádni kell, nem vizsgálgatni”. Főbb témáit ehelyett a reformátori tanítás kulcsszavai: a szabad akarat kérdése, a bűn, a törvény és az evangélium, a kegyelem és a megigazulás, a régi és az új teremtés köré rendezte.⁸

A Római levél központi üzenetét formabontó módon nem a levél végén található etikai tanulságokban vagy a ceremonális kérdésekben látta, hanem a levél első felében leírt fejezetekben a bűnös emberről, Krisztusról és a megbocsátó Istenről szóló tanításban. Meglátása szerint ehhez kapcsolódik a levél végén Pál pogányoknak szóló elhívó üzenete, valamint a mindennapi élettel kapcsolatos tanácsok. A kiindulópont ezért mindenképpen a törvény és az evangélium viszonya. A törvénnyel kapcsolatban hozza fel Melanchthon az egyház és a világi hatalom kérdéseit is. A törvény számára a bűn és a kegyelem viszonylatában fontos, de vonatkozó cikkelyében elkülöníti a természeti, az isteni és az emberi törvényeket. Melanchthon számára magától értetődő, hogy vannak olyan, a természeti törvényből következő praktikus dolgok és általános kérdések, amelyek még a bukott ember számára is nyilvánvalók. Hiszen Pál is azt tanítja, hogy létezik természeti törvény, vagyis a pogányokban is van valamilyen lelkiismeret, amelynek révén megvédik vagy elítélik cselekedeteiket. Ezt az ítéletalkotó képességet Isten plántálta bele az emberi értelembe, tehát minden ember számára rendelkezésre áll.

Locija legvégén Melanchthon két rövidebb cikkelyben foglalkozik a világi hatalom kérdésével (*De magistratibus, De scandalo*). A magisztrátusról szólót a közismert felosztással vezeti be, miszerint létezik világi és egyházi hatalom. A világi hatalom joga a kard viselése, vagyis a fizikai erő alkalmazása és a béke és a társadalmi rend megőrzése, amely Istennek tetsző tevékenység. Melanchthon itt is világossá teszi az alattvaló engedelmességre való kötelezettségének határait; vagyis ha a magisztrátus Isten ellen parancsol, akkor nem szabad neki engedelmeskedni, de ha a közjó érdekében, akkor kötelező az engedelmesség. Zsarnoki uralom esetén a szeretet parancsára hivatkozik, mivel felkeléssel semmi sem tehető jóvá, tehát inkább tartsa oda mindenki a másik orcáját is. Az elmenekülést megengedi, amennyiben az sem sérelmet, sem zavargást nem okoz. Cikkelyének második és hosszabb részében Melanchthon az egyházi hatóságok kérdéseit feszegeti, amelyben ismét csak a kurrens egyházpolitikai vitákra reflektál. A bosszú témája kapcsán elmondja, hogy a hit és a szeretet a legfontosabb szempontok az emberi tevékenységek tekintetében, amelyek közül a hit a fontosabb. Összefoglalja, hogy amit az isteni törvény előír, abban kötelező az engedelmesség. Az emberi szabályok esetén, például a cölibátus vagy a húsevés kérdésében az emberi tradíció nem kötelez szükséghelyzet esetén, de ez az egyházi rendeletekre is igaz. Az emberi tradíciók megsérthetők, ahogyan erre Krisztus is példát adott az evangéliumban.

Melanchthon politikai teológiája tekintetében elmondható, hogy a bibliai alapokat Luthert követve elismeri, de a reformokban és az egyház lelki életében ekkor még semmilyen szerepet nem tulajdonít nekik, bár az egyház külső vagy ceremonális ügyeit már világi ügynek tekinti. A természeti törvények tekintetében megállapított három szabály ugyan megfelel a Tízparancsolatnak, de a világi hatalmat ekkor még nem nevezi mindkét tábla őrizőjének, bár megfogalmazása már egyfajta nyitottságot mutat ebben a kérdésben.

Luther 1521. július 13-án, wartburgi fogságából levelet írt Melanchthonnak, amelynek legfontosabb

témája a világi hatalom kérdése volt. Miközben Luther érintőlegesen már korábban is beszélt a világi hatalom szerepéről az egyház reformját illetően, ebben a levélben fejtette ki legelőször azokat az elgondolásait, amelyek a következő években politikai teológiájának alapelvekké válnak.⁹

Miután kiderült, hogy a pápa és a püspökök nem voltak érdekeltek a Luther által megfogalmazott egyházreform végrehajtásában, és ezért azt kifejezetten ellenezték, a reformokat kívánók tekintélyes része a világi hatalom egyes szereplőjéhez fordult segítségért: 1520-ban tette közzé *A német nemzet keresztény nemességéhez* címzett, valójában a világi vezetőkhez intézett munkáját.¹⁰ Nota bene, *A jócselekedetekről* ugyanebben az évben írt munkájában¹¹ a szülők iránti engedelmesség parancsából vezeti le a keresztények köteleességét, hogy engedelmeskedjenek „lelki atyjuknak”, az egyháznak és a világi feljebbvalóknak. Mivel azonban az előzőek elmulasztották köteleességük teljesítését, vagyis a prédikálást, a tanítást, az igaz istentisztelet és az iskolák fenntartását, ezért nem jár már nekik az engedelmisség, a kereszténység védelmének feladata pedig a királyokra, fejedelmekre és nemesekre hárul. Ez első lépésként még csak az egyetemes zsinat összehívását jelenti Luther számára, hiszen „az igehirdetés és az első három parancsolat nem tartozik hatáskörébe”. A világi hatalomnak tehát nincs köze a hitélethez, vagyis az első három parancsolathoz, beavatkozása rendkívüli, nem rutinszerű.¹²

Mivel a császár nem volt hajlandó összehívni az egyetemes zsinatot, illetve ediktumot adott ki a lutheri tanok követői ellen, ezért Luther egyre inkább a területi hatalommal bíró fejedelmek és a városok vezetői felé fordult a reformok elősegítése érdekében.¹³ Ez az igény természetesnek is tűnhetett abban a korban, hiszen az egyház feletti világi-fejedelmi kontroll több területen is érvényesült már a reformációt megelőzően is, elsősorban az egyház költségeinek és alkalmazottainak biztosítása, a hatékony működéséhez szükséges társadalmi béke és rend védelme, valamint erkölcsös működésének biztosítása tekintetében. A világi

fejedelmek egyszerűen az egyház patrónusaiként tevékenykedtek, annak testi-lelki jólétéért felelősen, amely gyakorlat a német területi egyház (Landeskirche) előzményének tekinthető.¹⁴

Luther elsőként a pápaság világi hatalmát kérdőjelezi meg, valamint elvitatja az egyházi rend létezésének jogosságát. Másodsorban azt hirdeti, hogy minden hívő tagja az egyetemes papságnak, akik egyaránt felelősek egyházukért, ezért a fejedelmeknek is van szerepük a reformok végrehajtásában, de csak mint keresztények, nem mint fejedelmek, bár fejedelmként nagyobb esélyük van a sikerre.

1521. július 13-án Melanchthonnak címzett levelében Luther kijelenti, hogy a „kard”, vagyis a világi hatalom kérdésében nem változott a véleménye, de egyetért fiatalabb barátjával abban, hogy az evangéliumban sem ajánlás, sem parancs nem található a „kard jogával” kapcsolatban.¹⁵ Válaszából nyilvánvaló, hogy korábban is beszéltek erről a kérdéssel, és Melanchthon egy ma már nem ismert szövegű levelében arról érdeklődött barátjánál, hogy le lehet-e vezetni a világi hatalmat az evangéliumból. Luther szerint ez nem lenne méltó az evangéliumhoz, hiszen a szabadok törvénye (lex voluntariorum et liberiorum), amelynek semmi köze a kardhoz vagy a kényszerítés jogához. Ugyanakkor az evangélium szerinte „nem is tiltja ezt a jogot, sőt jóváhagyja és megerősíti”,¹⁶ ami nem mondható el minden „pusztán megengedett” dologgal, például a bűntel és a külső szertartásokkal kapcsolatban. A parancs hiánya azonban nem azt jelenti, hogy a világi hivatal tiltva van, hiszen „nem életünk szükségletei követelik meg a kard jogát és használatát?” – teszi fel Luther a praktikus választ megfogalmazó költői kérdést.¹⁷ Melanchthon kérdését, miszerint keresztények gyakorolhatják-e a kard jogát, vagyis viselhetnek-e világi hivatalt, és elősegíthetik-e a törvény és a rend fenntartását, Luther majd végérvényesen tisztázza a következő években; ezt az álláspontot az *Ágostai hitvallás* rögzíti végérvényesen az azt elfogadók számára.

Luther világosan látja, hogy a kérdés célja a világi hatalom evangéliumi megalapozottsága.

▲ Id. Lucas Cranach: Philipp Melancthon, 1537
(olajfestmény, 35,9 x 23,3 cm, Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe)

Szerinte akkor lehetne egyetérteni Melancthon gondolatmenetével, ha mindenki engedelmeskedne az evangéliumnak, akkor ugyanis a parancs hiánya akár a tiltást is jelenthetné. De ha nem élnénk a kard eszközével, vajon meddig állna fenn Isten egyháza abban a világban, ahol a többségben lévő

gonoszok gátlástalansága miatt senkinek az élete és vagyona nem lenne biztonságban? – tesz fel egy újabb költői kérdést Luther.¹⁸ Rögzíti, hogy a „kard” sem előírva, sem ajánlva nincsen, de az evangélium a házassághoz hasonlóan alátámasztja és jóváhagyja a használatát. Luther idézi Pál és Jeremiás

parancsát, hogy imádkozzanak a feljebbvalókért, amelyből azt vezeti le, hogy mivel utóbbiak pogányok voltak, ezért az ima célja nem a megtérésük volt, hanem az, hogy békében élhessenek. Luther vitatkozik Melanchthonnal abban, hogy valami megengedett és megtúrt dologért biztosan nem írtak volna elő imádkozást. Az, hogy a feljebbvaló feladata a béke biztosítása, megelőlegezi Luther később is hangoztatott nézetét, miszerint a világi felsőbbtség nem feltétlenül keresztény, és ezért annak nem elsődleges dolga az igaz hit védelme.

Melanchthon tehát a Szentírás értelmezésére kérdez rá, illetve exegetikai természetű érdeklődését nem praktikus válasszal akarja kielégíteni. Ebben a tekintetben Luther felhívja Melanchthon figyelmét arra, hogy Pál Római levele, valamint Péter első levele elégséges bibliai igazolást nyújt a kérdésben. Ezek szerint ugyanis a hatalom a közjó és a köznyugalom érdekében van, a gonosz tettek elhárítására vagy Isten bosszújaként a gonosz tettek miatti leszámolására. Luther válaszából az tűnik ki, mintha Melanchthon elvetette volna a kérdésben a Római levél és Péter első levelének megállapításait, ezért Luther hosszasan idézi is, miszerint ami hatalom van, az mind Istentől rendeltetett, egy pusztán megtúrt dolgot pedig nem nevezne Isten saját szolgájának. A kard intézménye Isten szerzése tehát.

Luther „az íráshelyek foglyaként” az ellenkezőjére fordítja Melanchthon módszerét, vagyis nem a parancsra keres bibliai bizonyítékot, hanem a tiltásra, amelynek hiánya engedéllyel ér fel számára. Ilyen tiltásra azonban véleménye szerint sem ő, sem Melanchthon nem tud bizonyítékot találni az Írásban, vagyis olyanra, amely elvetné vagy tiltaná a feljebbvalókat, vagy akár csak pusztán megengedné azt, miközben az Írás sok helyen inkább elismeri és kifejezetten ajánlja a világi hatalmat.

Luther néha kissé bosszankodó hangú leveléből érdekes módon bontakozik ki az, ahogyan az emberi élet egyes jelenségeit osztályozza. Eszerint vannak azok a dolgok, amelyekről parancs, előírás rendelkezik (*praeceptum et consultum*): ezek leginkább a hit dolgait érintik, és az önkéntesek és szabadok

törvénye ez, amelyben kényszer nem érvényesül. Mivel a politikai hatalom nem ide tartozik, ezért az evangéliumban nincs is róla előírás. Másodsorban vannak a javasolt, ajánlott dolgok, amelyek közé a civil kormányzat is tartozik. A megerősítés (*confirmatum*) az érvényesnek, bizonyítottnak tartott dolgok elfogadását jelenti, míg az ajánlás (*commentatum*) a hasznosnak tartott dolgok kifejezését. Ezek olyan jelentős emberi intézmények lehetnek, amelyek hasznosak, de parancsként nem találhatók meg. A tiltások hiánya, az engedélyezés, valamint a kifejezett ajánlás ezen intézmények fontosságát mutatják. Harmadrészt pedig léteznek azok a dolgok, amelyek sem ajánlva, sem megerősítve nincsenek (*medium*), vagyis a szabad emberi választásra vannak bízva, ezek amolyan adiaphorarangú dolgok. Mindebből világosan látszik, Luther mennyire fontosnak tartotta a világi hatalom szerepét.

Luther levelében megfogalmazott véleménye kapcsán elmondható, hogy azt hosszabb idő alatt alakította ki, részben Melanchthonnal folytatott, sajnálatosan kevésbé dokumentált beszélgetései keretében. Levele megírásakor már korábban kifejtett véleményére hivatkozik, vagyis nem ekkor kezdte el lefektetni elgondolásait. Ebből adódóan levelében megfogalmazott elképzelései nem tekinthetők kizárólag egy adott politikai helyzetre vagy valamilyen válságra adott közvetlen válasznak. Ez különösen igaz annak fényében, hogy a későbbiekben csak wittenbergi zavargásoknak nevezett eseménysor csak hetekkel később, 1521. július végén kezdődik, amikor Karlstadt először fejtette ki nyilvánosan véleményét, majd az év őszén folytatódik, és a következő év végéig tart. Luthernek korábban is volt nézeteltérése többekkel a wittenbergi reformátorok között, de a katolikusok elleni támadások elfedték a köztük mutatkozó ellentéteket, ráadásul a Wartburg várában kényszerű száműzetésben élő és dolgozó Luther december eleji, engedély nélküli, álruhában végrehajtott látogatása idejéig nem szembesült a legtöbb visszássággal sem. Miközben Karlstadt legtöbb újításával továbbra is egyetértett, az utcai megmozdulások arra késztették, hogy egy figyelmeztető írást bocsásson közre a társadalmi

lázongások elítélése céljából, amely írása 1522 elején meg is jelenik.¹⁹ Ebben kifejtette, hogy a világi hatóságoknak természetes hatalmukból adódóan jogukban áll erőszakot alkalmazni, az nem minősül lázadásnak, bár ezt rendszerint elmulasztották, és ezért meg is feddi őket. Másrészt az alattvalók az ilyen megalapozott hatalommal szemben nem lázadhatnak. Luther az adott kontextusban a rendezetlen reformok okozta károktól tart, és a közemberek erőszakmentességét, valamint a hatóságok erélyes fellépését szorgalmazza.

Luther már az 1510-es évek közepétől nagyobb bizalmat tanúsított a világi hatóságok irányában, szemben az egyházi hatóságokkal; az előbbiekre szerte jobban teljesítik kötelességeiket, sőt talán a klérus világi dolgait is érdemes lenne a világi hatalom alá helyezni.²⁰ 1520-ban Luther az egyházi vezetők elégtelen fellépése miatt a világi vezetőkhez fordult, és arra biztatta őket, hogy tegyenek lépéseket a reformok érdekében mind a világi, mind a lelki szférában. Ezzel még egyértelműen a világi hatalom függetlenségét akarta kifejezni, miszerint az Istentől nyert megbízatást, és nem volt alávetve az egyházi hatalomnak. Luther a világi felsőbbtség támogatását és védelmét élvezte a választófejedelem személyében, aki a nézeteltérések és Lutherétől eltérő személyes meggyőződése ellenére mindig kitartott mellette, ami feltétlenül erősítette ezt a bizalmat.²¹

A világi hatalom feladatait először Melancthonhoz írt levelében fogalmazta meg abban a formában, ahogyan később részletesen is kifejtette. Míg korábban Rómával szemben határozta meg a világi hatalom függetlenségét, azt 1521 végén a radikális reformációval szemben kellett megtennie. Ezt követően 1522 nyarán prédikált Péter első levele alapján a témáról, amelynek során a lelki és a világi hatalom, illetve az engedelmesség korlátainak kérdéseiről is megnyilatkozott. Ez év őszén ismét elővette a témát prédikációiban Máté evangéliuma alapján „Isten országaról és a világi hatalomról” (Mt 3,2), amelynek kiadására felkérést is kapott János szász hercegtől.²² Ez a munka volt *A világi felsőségről* szóló traktátusa,²³ amelyben kifejtette a világi hatalom természetével és feladataival

kapcsolatos, ekkor már alaposabban kidolgozott nézeteit, valamint a két birodalom és kormányzat utólag doktrínának értelmezett tanítását.²⁴

A kérdés tisztázását személyes felkérések is bátorították, de kiváltképp fontossá és sürgetővé tette az, hogy egyes fejedelmek – például György szász herceg – tiltották az Újszövetség fordításának terjesztését. A kérdés tehát nyilvánvalóan az volt, hogy a világi fejedelmek beleszólhatnak-e a lelki ügyekbe, főleg, ha ezzel akadályozták az evangélium terjedését a szó átvitt és fizikai értelmében egyaránt. Ebben a művében Luther kifejtette, hogy az emberiség két birodalomban létezik, amelyeket Isten két kormányzat révén igazgat. A keresztények elsősorban Krisztus birodalmában élnek, és ugyan nem lenne szükségük a törvényre, de azt a másik birodalomban is élve mégis elfogadják, hogy jó példával álljanak mások felé. Ezenkívül Luther lefektette a világi hatóság bibliai alapjait és korlátait, hogy senki ne kérdőjelezze meg, ezek Isten rendeléséből származnak.

Luther számára nemcsak a reformáció irányában mutatkozik állandó változás, hanem a világi hatalom szerepét tekintve is változó javaslatot tesz. Mert míg 1520-ban elsősorban a pápaság világi hatalmát kérdőjelezi meg,²⁵ és az egyházi vezetők helyett a nemességnek javasolja, hogy járjanak elől a vallási ügyeket rendező egyetemes zsinat összehívásában és ezáltal a reformáció ügyének szolgálatában,²⁶ azonnal ki is jelöli a világi hatalom korlátait. Egyrészt Luther nem gondolta, hogy a világi hatalomnak állandó, rutinszerű felelőssége lenne lelki ügyekben, amiben szerepe lehetett annak is, hogy 1525-ig nem volt olyan német fejedelem, aki nyíltan a reformáció mellé állt volna. Ezért ekkoriban szinte soha nem hivatkozik a vallási feladatokat is ellátó őszövetségi királyok mintájára, és Dávid is csak mint kegyes király jelenik meg, tehát magánemberként van felelőssége; ezzel párhuzamosan a közösségi felelősséget hangsúlyozza, például a papválasztás kérdésében. Melancthon kérdésére megerősíti a világi uralkodó isteni rendelésének tanítását, de továbbra sem ír elő vallási szerepet a fejedelmeknek. A felmerülő társadalmi békétlenséggel szemben az engedelmességet

hangsúlyozza a fejedelmek iránt, de amikor a fejedelmek akadályai lesznek a reformáció terjedésének, akkor még hangsúlyosabban fejti ki, hogy lelki dolgokban nincs szerepük. Látszólag tehát a pillanatnyi konfliktus megoldására írja *A világi felsőségről* szóló, 1523-ban megjelent munkáját, de az szervesen illeszkedik ahhoz, amit korábban, például 1521-ben a fejedelem szerepével kapcsolatban megfogalmazott. 1520 és 1523 között Luther a világi hatalmat többféle kontextusban, többféle irányban és kihívás fényében definiálta. Először leválasztotta az egyháztól, majd megerősítette a radikális reformációval szemben, amely vagy tagadta a világi hatalom legitimitását, vagy megkérdőjelezte annak tekintélyt; végül kijelölte a világi hatalom határait, elsősorban az evangélium hirdetése tekintetében. Ebben a folyamatban 1521 több fontos állomást is jelentett. Annak ellenére, hogy Luther nem tekinthető rendszeralkotó teológusnak, azt sem lehet elmondani politikai teológiájáról, hogy kifejtésekor kizárólag praktikus szempontok érvényesülnének, és hogy létrejöttét kizárólag aktuális kihívások és helyzetek alakították volna.

Luther 1521 júliusi levele mély hatást gyakorolhatott Melanchthonra. A decemberben megjelenő *Loci communes* világi felsőbbbségről szóló cikkelyének tartalmát ugyan még nem befolyásolta, de Luther azon állítása, miszerint az evangélium

ügyében nincs helye a kardnak, utat talál a *Loci* 1522-es kiegészítésébe. Ekkor már Melanchthon is világossá teszi, hogy a két kormányzat, a testi és a lelki szigorúan elválasztandó.²⁷ 1530 után számára a világi kormányzat feladatának elsődleges célja nem a társadalmi béke, hanem Isten dicsőségének szolgálata lesz. Vagyis a kormányzat nem csupán azért kell, hogy támogassa az igaz hitet, mivel az rendet és békét teremt, hanem önmagában is Isten dicsőségét szolgálja. Ezzel Melanchthon végérvényesen feladja Luther azon gondolatát, hogy a kormányzati hatalomnak nincs köze a hit dolgaihoz. A Lutherrel való levelezés, Luther 1522-es prédikációja és *A világi felsőségről* szóló, 1523-as traktátusa hatására Melanchthon átgondolta és még hangsúlyosabban megfogalmazta az emberi és a krisztusi megigazulás elválasztását, amely hosszú távon elméleti szinten tette számára lehetővé a bölcsélet és az emberi szabadság érvényesülésének, valamint az Arisztotelészre épülő „keresztény *Politica*” megfogalmazását. Melanchthon 1535-ben újra kiadja a *Loci communes* bővített és átdolgozott változatát, amit egy újabb átdolgozás követett 1543-ban, illetve kiegészítések 1545-ben és 1548-ban. 1555-ben átdolgozta a korábbi német fordítást. A későbbi kiadások megőrizték a lutheri teológia alapjait, de már sokkal inkább a rendszeres teológia igényeinek is igyekezett velük megfelelni. ■

JEGYZETEK

- 1 Melanchthonról általában: WENGERT 2017; REUSS 1997; SCHEIBLE 2016.
- 2 LUTHER 2006, 15–16. o.; WA 18: 600–601. o.
- 3 SCHWÖBEL 1998; GROSSE 2017, 333–335. o.
- 4 WENGERT 2010; WEAVER 2014; WENGERT 2019.
- 5 WENGERT 2009; SCHMIDT-BIGGEMANN 2012; GROSSE 2017.
- 6 KOLB 2015; SEIFRID 2015.
- 7 CR 21: 81–228. o.; MELANCHTHON 1997.
- 8 KOLB 1997.
- 9 A levelet elemezték: MANTEY 2005, 218. o.; LOHSE 1995, 151–152. o.; ESTES 2005, 63–65. o.; NITTI 2017, 246–248. o.; WOLGAST 1977, 45. o.
- 10 LVM 2: 155–232. o.
- 11 Uo. 22–100. o.
- 12 *A jócselekedetéről*, LVM 2: 73–74., 80–85. o.; *A római pápaságról*, LVM 2: 141. o.
- 13 Ez a folyamat Luther 1517 és 1520 közötti időszakban írt munkáiban követhető nyomon, amelyek közül a legfontosabbak az 1520-ban keletkezett *A jócselekedetéről*, *A római pápaságról*, *A német nemzet*

keresztény nemességéhez és Az egyház babiloni fogsága (lásd LVM 2). A folyamatot részletesen elemzi: ESTES 2005, 7–32. o.

- 14 SCHULZE 1991; ESTES 2007, 58–66. o.
- 15 LVM 7: 254–259. o. (418. sz.); WA B 2: 356–361. o.
- 16 Uo. 256. o.
- 17 Uo. 257. o.
- 18 Uo.
- 19 *Óvakodás a lázadástól*, LVM 4: 31–47. o.
- 20 LOHSE 1995, 169–170. o. Vö. WA 56: 478. o.
- 21 LOHSE 1995, 169–170. o.
- 22 Levél Georg Spalatinnak, 1522. november 3. LVM 7: 339. o. (546. sz.)
- 23 *A világi felsőségről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel* (1523). LVM 4: 87–124. o.
- 24 Összefoglaló magyarul: GRITSCH 2006, 162–186. o.
- 25 *A német nemzet keresztény nemességéhez* (1520), LVM 2: 159–163., 168–231. o.
- 26 *A jócselekedetéről*, LVM 2: 78–80. o.
- 27 WENGERT 2000.

RÖVIDÍTÉSEK

- CR 21 = MELANCHTHON, Philipp: *Loci communes rerum theologicarum hypotyposes theologiae*. Szerk. C. G. Bretschneider – H. E. Bindseil. Braunschweig, 1854. (Corpus Reformatorum 21.)
- LVM 2 = LUTHER, Martin: *Felelőség az egyházért*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2017. (Luther válogatott művei 2.)
- LVM 4 = LUTHER, Martin: *Felelőség a társadalomért*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2019. (Luther válogatott művei 4.)

- LVM 7 = LUTHER, Martin: *Levelek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2013. (Luther válogatott művei 7.)
- WA = LUTHER, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe* („Weimarer Ausgabe“). 1–73. köt. Böhlau Verlag, Weimar, 1883–2009.
- WA.B = LUTHER, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*. 1–18. köt. Böhlau Verlag, Weimar, 1930–1985.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BRECHT, Martin 1981–1987. *Martin Luther*. 1–3. köt. CalwerVerlag, Stuttgart.
- CARTY, Jarrett A. 2017. *God and Government. Martin Luther's Political Thought*. McGill–Queens University Press, Montreal. (McGill–Queens Studies in the History of Ideas 73.)
- ESTES, James Martin 2005. *Peace, Order And the Glory of God. Secular Authority and the Church in The Thought of Luther and Melancthon, 1518–1559*. Brill, Leiden–Boston.
- ESTES, James M. 2007. *Christian Magistrate and Territorial Church. Johannes Brenz and the German Reformation*. Centre Renaissance and Reformation Studies, Toronto.
- GRITSCH, Eric W. 2006. *Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából*. Ford. Böröcz Enikő. Luther Kiadó, Budapest.
- GROSSE, Sven 2017. System der Theologie. In: Günter Frank (szerk.): *Philipp Melancthon. Der Reformator zwischen Glauben und Wissen. Ein Handbuch*. De Gruyter, Berlin–Boston. 333–346. o.
- IMRE Mihály (szerk.) 2000. *Retorikák a reformáció korából*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- JUNG, Martin H. 2012. *Melancthon és kora*. Ford. Koczó Pál. Kálvin Kiadó, Budapest.
- KOLB, Robert 1997. The Ordering of the Loci Communes Theologici. The Structuring of the Melancthonian Dogmatic Tradition. *Concordia Journal*, 23. évf. 4. sz. 317–337. o.
- KOLB, Robert 2015. Philipp Melancthon's Reading of Romans. In: Michael Allen – Jonathan A. Linebaugh (szerk.): *Reformation Readings of Paul. Explorations in History and Exegesis*. IVP Academic, Downers Grove. 73–96. o.
- LOHSE, Bernhard 1995. *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihrem systematischen Zusammenhang*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- LUTHER Márton 2006. *A szolgálai akarat [1525]*. Ford. Jakabné Csizmazia Eszter – Weltler Ödön – Weltler Sándor. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest.
- MANTEY, Volker 2005. *Zwei Schwerter – Zwei Reiche. Martin Luthers Zwei-Reiche-Lehre vor ihrem spätmittelalterlichen Hintergrund*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- MELANCHTHON, Philipp 1997. *Loci Communes 1521. Lateinisch–Deutsch*. Ford. Horst Georg Pöhlmann. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- MELANCHTHON, Philipp 2017. *Principal Writings on Rhetoric / Schriften zur Dialektik und Rhetorik*. Szerk. William P. Weaver – Stefan Strohm – Volkhard Wels. De Gruyter, Berlin–Boston. (Opera Omnia 2/2.)
- NETTI, Silvana 2017. Luther and Political Power. In: Alberto Melloni (szerk.): *Martin Luther. A Christian between Reforms and Modernity (1517–2017)*. De Gruyter, Berlin–Boston. 241–264. o.
- REUSS András 1997. Az ismeretlen és aktuális Philipp Melancthon (1497–1560). *Credo*, III. évf. 1–2. sz. 8–18. o.
- SCHEIBLE, Heinz 2016. *Melancthon, Vermittler der Reformation*. C. H. Beck, München.
- SCHMIDT-BIGGEMANN, Wilhelm 2012. Topik und Loci Communes. Melancthon's Traditionen. In: Günter Frank – Felix Mundt (szerk.): *Der Philosoph Melancthon*. De Gruyter, Berlin–Boston. 77–94. o.
- SCHORN-SCHÜTTE, Luise 2017. Luther and Politics. In: Alberto Melloni (szerk.): *Martin Luther. A Christian between Reforms and Modernity (1517–2017)*. De Gruyter, Berlin–Boston. 565–578. o.
- SCHULZE, Manfred 1991. *Fürsten und Reformation. Geistliche Reformpolitik weltlicher Fürsten vor der Reformation*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- SCHWÖBEL, Christoph 1998. Melancthon's Loci Communes von 1521: die erste evangelische Dogmatik. In: Johannes Schilling (szerk.): *Melancthon's bleibende Bedeutung. Ringvorlesung der Theologischen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zum Melancthon-Jahr 1997*. Theologische Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Kiel. 57–82. o.
- SEIFRID, Mark 2015. The Text of Romans and the Theology of Melancthon. In: Michael Allen – Jonathan A. Linebaugh (szerk.): *Reformation Readings of Paul. Explorations in History and Exegesis*. IVP Academic, Downers Grove. 97–120. o.
- WEAVER, William P. 2014. A More Excellent Way. Philip Melancthon's Corinthians Lectures of 1521–22. *Renaissance and Reformation / Renaissance Et Réforme*, 37. évf. 1. sz. 31–63. o.
- WENGERT, Timothy J. 2000. Philip Melancthon on Human and Divine Freedom. *Dialog*, 39. évf. 4. sz. 262–266. o.
- WENGERT, Timothy J. 2009. The Rhetorical Paul. Philip Melancthon's Interpretation of The Pauline Epistles. In: R. Ward Holder (szerk.): *A Companion to Paul in the Reformation*. Brill, Leiden. 129–164. o.
- WENGERT, Timothy J. 2010. Philip Melancthon's 1522 annotations on Romans and the Lutheran origins of rhetorical criticism. In: uő: *Philip Melancthon, Speaker of the Reformation*. Routledge, London. 118–140. o.
- WENGERT, Timothy J. 2017. Melancthon. In: uő et al. (szerk.): *Dictionary of Luther and the Lutheran Traditions*. Baker Academic, Grand Rapids. 491–495. o.
- WENGERT, Timothy J. 2019. Philip Melancthon on Bible Translation and Commentaries. *Lutheran Quarterly*, 33. évf. 1. sz. 26–45. o.
- WOLGAST, Eike 1977. *Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- WOLGAST, Eike 2014. Luther's Treatment of Political and Societal Life. In: Robert Kolb – Irene Dingel – L'ubomir Batka (szerk.): *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*. Oxford University Press, Oxford. 397–413. o.

Egy új ének

Ain new lied herr Vlrichs von Hutten (1521)

→ ULRICH VON HUTTEN

Jól megfontolva mertem,
és meg nem bántam én.
Nem biztos, hogy rajta nyertem,
és nem látszik remény.
Ha tervem összedűl,
azzal nem vagyok egyedül.
Ha értő fülnek szól az ének,
az országnak is remek,
hogy engem nevezzenek
papak ellenségének.

Van módja hazugságnak,
és fecsegni lehet.
Ha nem adnék hangot az igazságnak,
kapnék dicséretet.
Őt követve
vagyok számkivetve.
Ezt panaszlom minden hívőnek.
Sorsom jóhíre:
nem futok messzire.
Remélhetnek visszajövőnek.

Nem kérek én kegyelmet,
mert vétkem semmi sincs.
Itt a jog csorbát szenved,
türelmetlenség a bilincs.
Komolyan int,
hogy régi szokás szerint
nem juthatok szóhoz.
Talán Isten akarja,
és az ő karja
kerülő úton visz a jóhoz.

A földi élet alkalmas
arra, hogy ilyesmi lehet.
Valaki, máskor hatalmas,
elveszti a jó ügyet.
Gyakran kis szikrából
nagy tűz fellángol.
Kell, hogy bosszúra módot adjon
még a számkivetés.
Reményem nem kevés,
akár törjön, akár szakadjon.

→ **Ulrich von Hutten** (1488–1523) az utolsó német lovagköltő, a humanista költészet jelentős képviselője. A zsoldosvezér Franz von Sickingen (1481–1523) és Luther Márton szövetségese. Itt olvasható költeményében érződik az 1521-es worms-i birodalmi gyűlés utáni csalódás: nem mondhatta el tervezett egyházellenes beszédét a császár és a fejedelmek előtt, a gyűlés után pedig egyházi és birodalmi átokkal sújtották. Svájci száműzetésben halt meg, magára hagyatva, súlyos betegségben kínlódva. (Sickingen elesett Nanstein ostroma közben.) Az *Egy új ének* leghíresebb verseinek egyike. Ami az utolsó versszakban emlegetett udvaroncokat illeti: az eredeti korai újfelnémet szövegben *die Kurtisanen* szerepel. Ennek egyes számú alakja, a *der Kurtisane* hímnemű szó, jelentése a korabeli nyelvben: 'udvari ember'.

Szolgáljon vigaszomra
 – bennem jó lelkiismeret lakik –,
 ez vár a gonoszokra:
 ki-ki csúfosan elbukik.
 Lesz alkalom:
 elmondhatom,
 hogy nem tört rám a vesztém.
 Nekem elég
 a tisztesség.
 Jó ügy, amelyért harcba kezdtem.

Mihez kezd birodalomszerte
 a nemzet, az igaz hitű?
 Magát bajba keverte,
 bár volt intelmem, észszerű.
 Nagy a bánatom,
 amellyel távozom.
 Máskor majd ügyesebben
 a kártyát keverem.
 A játszmát vívni merem és merem,
 és várom, hogy végződjék szebben.

▲ Ifj. Hans Holbein(?): Ulrich von Hutten, 1520 k.
 (akvarell pergamenen, Ø 3,81 cm, New Orleans Museum of Art, New Orleans)

Hogy rólam miket gondol
 a sok udvaronc, a ravasz?
 Erős szív nem törik meg a gondtól:
 ez a hit színigaz.
 Még sokra vagyok képes:
 tovább harcolnom lehetséges.
 És ha meg kell halni
 zsoldosok kenyérére,
 jut hozzá lovagi erény.
 Így nem fog Hutten szégyent vallni.

Fordította és a jegyzetet írta Márton László

→ **Márton László** (1959): többek között József Attila-díjas és Artisjus irodalmi nagydíjas író, műfordító. Regények, elbeszélések és drámák mellett a német nyelvű irodalom klasszikusainak (Luther Márton, Sebastian Brant, Walther von der Vogelweide) fordítója. Legutóbbi kötete *A Nibelung-ének* (Pesti Kalligram Kiadó, Budapest, 2020).

Barátság és politika

Johannes Reuchlin és Sebastian Brant története

→ ORSÓS JULIANNA

Történetünk egyik főszereplőjéről, Johannes Reuchlinról (1455–1522) a hatvanas évek végén egy „csendes és félték tudós” képét rajzolták meg, Sebastian Brant (1458–1521) pedig sokáig „konzervatív humanistaként” szerepelt a német irodalomtörténetben.² Az új kutatások mindkét meghatározást ártírták. Ebben a tanulmányban Brant halálának ötszázadik évfordulójára is emlékezve a Johannes Reuchlinnal Bázelen kezdődött barátságát és a szoros viszony megromlásának okait mutatom be.

Reuchlin tanította a bázeli egyetemre akkor beiratkozott Brantot is. Honnan jöttek, merre tartottak, mielőtt a Rajna-parti egyetemvárosban találkoztak? Mi minden vezetett odáig, hogy életük utolsó pár évében nem kommunikáltak egymással, egy olyan időszakban, amely több tekintetben tudománytörténeti cezúrát jelent? A humanista jogászok többségbe kerültek az addig jórészt egyházi réteg által választott pályán, bekapcsolódtak a 15. század végén kezdődő német jogkodifikációba, és – ami talán szempontunkból a leglényegesebb – az új humanista jogászréteg tanácsokkal és érvekkel segítette a világi hatalom gyakorlóit azok teológiai, vallási kérdésekben történő állásfoglalásai során, valamint az egyházi szereplőknek is jogi szolgáltatásokat nyújtott azok egymással szembeni vitáiban.

Két stratégia, két karrierút

Johannes Reuchlin 1455. január 29-én született a baden-württembergi Pforzheimban. Szülei mindketten a helyi domonkos kolostorban dolgoztak,

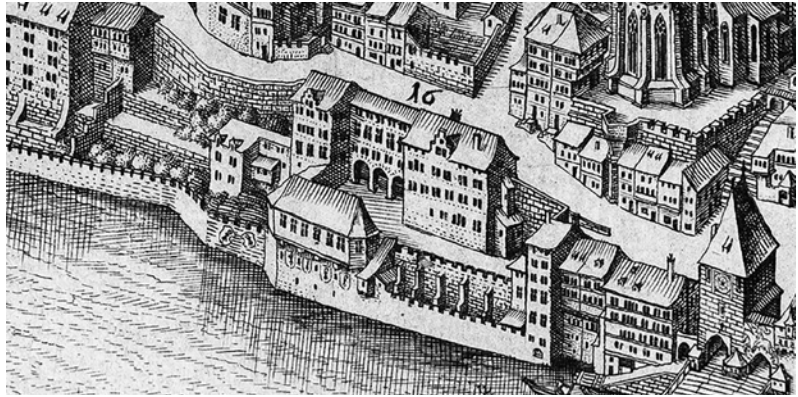
ahol apja, Georg Reuchlin volt a gondnok, később ott is helyezték őket örök nyugalomra.³ Fiuk tehetőségét és tudásszomját korán felismerték a szülők, és talán a domonkos rendtagok is biztatták őket, hogy Pforzheim latin iskolája után engedjék Freiburgba Reuchlint, ahol az egyetemi anyakönyvbé hatodikként jegyezték be 1470. május 19-én.⁴

Sebastian Brant 1457 tavaszán⁵ született Strassburgban. Apja Diebold Brant, a strassburgi Arany Oroszlán fogadó tulajdonosa volt. Brant a helyi Szent Tamás egyházi iskolában és Schlettstadtban, Ludwig Dringenberg kiváló latiniskolájában végezte tanulmányait, ahol mások mellett Jakob Wimpfelinggel (1450–1528) is barátságot kötött.⁶

Reuchlin freiburgi egyetemi éveit után visszatért szülővárosába, Pforzheimba, ahol – legalábbis rokona, Melanchthon filmbe illő leírása szerint – a templomi kórusban énekelt, és gyönyörű énekhangjára felfigyelt I. Károly badeni őrgróf (1458–1475), akinek harmadik fiát, a nála csak pár évvel fiatalabb Frigyeszt nevelőként kísérte Párizsba.⁷ Nem egészen egy évet töltött ott, majd a bázeli egyetemen folytatta tanulmányait. Itt találkozott tehát Branttal, aki 1475-ben kezdte meg tanulmányait,⁸ noha eredetileg teológusnak szánta őt édesanyja.⁹ Reuchlin Brantot valószínűleg nemcsak retorikára tanította, miután 1477-ben magiszteri fokozatot szerzett, hanem ógörög nyelvre is. A bázeli évek után különváltak útjaik, és eltérő sikerrel és tempóban haladtak előre.

Reuchlin visszatért Párizsba, hogy folytassa ógörögstudiumait, majd két kiváló műhelyben, Orléans-ban kánon-, Poitiers-ben pedig világi jogot

→ *Orsós Julianna* (1986): történetész, az MTA–OSZK ELKH Res Libraria Hungariae Kutatócsoport Fragmenta Codicum Műhelyének tudományos munkatársa. Kutatási területe a késő középkori jogtörténet és -filozófia (a Reuchlin-per, 1511–1520) jelentősége a Habsburgok politikájában.

▲ A bázeli egyetem Matthäus Merian térképének részletén. *Topographia Helvetiae, Rhaetiae et Vallesiae* (1642)

hallgatott, utóbbiból licenciátust is szerzett. Ezt követően, rövid tübingeni tanulmányok és oktatás után végül, 1484-ben vagy 1485-ben mindkét jog doktorává avatták. Bár rendkívül tehetséges volt, és ígéretes tudományos pálya előtt állt, a kolostori adminisztrátor fia az anyagi biztonságot, megélhetése kiépítését választotta. 1482-ben V. (Szakállas) Eberhard gróf (1459–1495) szolgálatába állt, 1483-tól pedig már a württembergi udvari bíróság tizenkét ülnökének egyike és V. Eberhard tanácsosa lett, ezzel a tartomány legbefolyásosabb bírái közé került. Kinevezéséhez 1484 januárjában barátja, Sebastian Brant is gratulált neki:¹⁰ „...gratulálok neked, legszeretettebb fivérem, hogy egy fejedelem udvarában vagy, aki Németországunk legkiválóbbjának és legjelentősebbikének mutatkozik. És Zeuszra, tudtam, hogy neked a sors, amely az emberi dolgokat szoros törvénnyel szabályozza, egyszer valamikor becsületességedhez és feddhetetlenségedhez illő állást oszt majd. Persze ez annak idején még a bizonytalan jövőben volt; és nem tudtam volna erről semmit, ha nem sokkal ezelőtt örvendező levedből tudomást nem szerzek róla. Amit ezenkívül anyagi helyzetemről tudni kívánsz: semmit nem fogok eltitkolni előled. Megpróbálok az illékony szerencsét megtartani, sőt akár még vadásznék is rá, ha Fortuna, minden javak kezelője ezt óhajtáná. És ha [már] szerencsét kívántál nekem, hogy minden egyes versért egy bizánci solidust kapjak, úgy tudd meg, hogy ez a te tréfás megjegyzésed nagyon tetszik, sőt

nagy örömet okoz. Ezt a munkát [a bázeli egyetemen 1484 januárjától poétikát tanított – O. J.] a jövőbeli fizetség reményében vettem át. Mégis attól tartok, hogy ez vagy a következő év még előléptetésem híján telik majd el. Mi mást mondhatnék? Ebbéli reménységemet drágán vettem, hiszen egy pusztá megegyezésből még nem lesz kötelezettség. Ugye tudod, mire gondolok? Alá fogom vetni magam a vesződségnek, hogy a licenciátust megszerezsem. Az istenek támogassák a törekvésemet. A Múzsák helyett a terjengős törvények rabjává váltam. Él jöl, lelkem része és a Múzsák védnöke!”

A levélből a barátja megérdemelt szerencséje feletti öröm mellett árad a keserűség. Nemcsak az anyagi nehézségek és lassúbb sikerek miatt, hanem mert Bazel városa ekkor már javában benne van a Domonkos-rendi Andreas Jamometić (1420–1484) krajjinai¹¹ érsek miatti pápai perben. Az érseket 1481-ben letartóztatták, amiért felszólalt IV. Sixtus pápa nepotizmusa és a katolikus egyházban tapasztalt visszaélések miatt. Szabadon bocsátása után, 1482-ben Bazelbe menekült, és a várost pápai interdiktum alá is vonták, amiért befogadta az egyházi vezetőt. Csak 1485-ben mentették fel Bázelt, mert miután Jamometićet cellájában felakasztva találták, ügye is lezárult. Ebben a perben Brant egyértelműen a várossal szemben, a pápa mellett foglalt állást, tehát nem kis feszültséget jelenthetett számára ez a három év.¹² Az idézett levélben szereplő terveinek megfelelően megszerezte a licenciátust, de a doktori

fokozatról anyagi okok miatt lemondott. Végül hat évvel később, 1489-ben avatták mindkét jog doktorává, és kinevezték professzorrá, majd 1492-ben a jogi kar dékánja lett, és 1500-ig Bázelen maradt.¹³ Amíg tehát Reuchlin Európa legjobb műhelyeit járta, és egy gróf (majd 1495-től herceg) szolgálatába állt, Brant a bázeli alma materben igyekezett minél sikeresebb pályát befutni, és a házassága nyújtotta anyagi biztonságának is köszönhetően végül a dékánóságig vitte.

A két barát magánéletének értékelésére kellő mennyiségű forrás hiányában nem mernék vállalkozni. A kutatók szerint mindketten érdekházasságokat kötöttek, de Reuchlin házasságai, bár gyermektelen maradt, boldogabbnak tűnnek. Valamikor 1481 és 1485 között¹⁴ vette feleségül a gazdag stuttgarti polgár és malomtulajdonos, Hans Müller lányát, akivel tizenöt évig élt házasságban. Pár évvel első felesége halála után újránősült, és elvette a harminc évvel fiatalabb Anna Deckert, akit Beatus Rhenanus fiatalnak, csinosnak és na-

gyon gazdagnak írt le. Reuchlin második apósa stuttgarti tanácsos és bíró volt, és anyósa családja is vezető szerepet töltött be a város életében. Mivel feleségének nem volt fivére, apósát az öröklődő stuttgarti városi tanácsosi székben Reuchlin követte. Ebből a második házasságból született egy gyermeke, aki azonban csecsemőkorában elhunyt.¹⁵

Brant 1485-ben vette el a bázeli közsőrűscéh vezetőjének lányát, Elisabeth Bürgit. Házasságuk nem volt boldog, erről maga Brant is több alkalommal írt. Hét gyermeket neveltek; a legidősebb, Onophrius minden bizonnyal egy előző frigyből származott, ugyanis tudjuk róla, hogy már 1492-ben beiratkozott a bázeli egyetemre, majd később a kor egyik legnagyobb jogtudósánál, Ulrich Zazi-usnál (1461–1536) tanult.¹⁶

Reuchlin V. Eberhard gróf megbízottjaként és Württemberg tartomány képviselőjeként 1486-ban a későbbi I. Miksa császár (1508–1519) német királlyá koronázásán is részt vett, az eseményről részletes német nyelvű beszámolót küldött urának.¹⁷ Miközben ellátta ülnöki és tanácsosi teendőit, egyre magasabbra jutott a ranglétrán: 1492-ben már Linzben, III. Frigyes (1452–1493) császár udvarában járt követségben, és személyesen is megismerkedett az uralkodóval. Igazi diplomata lett, és a császár még abban az évben birodalmi nemesi rangra emelte. Harminchét éves korára igazi pályát futott be, és töretlenül haladt előre a nem éppen előkelő származású, ámde tehetséges jogász.

A barát, Brant is tette a dolgát szakmájában. 1490-ben kiadott egy jogi tankönyvet *Expositiones sive declarationes omnium titulorum iuris tam civilis* címmel, amely 1632-ig összesen harminchat kiadást ért meg.¹⁸ Ugyanebben az évben két jelentős német nyelvű jogkönyv, a *Klagspiegel* és a *Laienspiegel* újbóli kiadásában is részt vett, utóbbihoz német nyelvű előszót is írt, amelyben németségén ironizál, de ezzel az élcelődéssel tulajdonképpen a német nyelvű jogi írásbeliség fontossága mellett érvel.¹⁹ Ismertségben az igazi áttörést 1494-ben jelentet morálszatírása, *A bolondok hajója* (*Das Narrenschiff*) című munkája hozta meg számára, amely egész Európában hatalmas siker lett.²⁰

Ugyanebben az évben adta ki Reuchlin a *De verbo mirificó*t, szintén Bazelben, Johannes Amerbach nyomdájában. A mű a pogány Sidonius, a zsidó Baruchias és a keresztény Capnion közt zajló dialógus, amelyben a keresztény szereplőnek saját grécizált humanista nevét adta. A mű fő mondanivalója a tetragrammaton magyarázata: Reuchlin Jézus nevéhez vezet el olvasóit. Ebben a munkában Brant is segítette, javításait átvezette és eljuttatta a kiadóhoz és a nyomdához. 1495. október 1-jén kelt levelében gratulál Reuchlinnak, aki – hozzá hasonlóan – bekerült Johannes Trithemius (1462–1516) legkiválóbb férfiak életrajzait tartalmazó, négy éven át (1491–1495) készült gyűjteményébe, a *Catalogus illustrium virorum Germaniaeba*;²¹ hozzátevé, mennyire örülne neki, ha Reuchlin tanítaná már említett, legidősebb fiát. „Ezenkívül alaposan elolvastam a *De verbo mirificó*hoz lejegyzett, a mű végén idézendő javításaidat. Munkálkodni fogok, amennyire csak módom lesz rá, hogy ezekkel együtt nyomtassák ki. [...] Fiam, Onophrius szeretettel köszönt téged. Bárcsak egyszer vezetesseddel és tanítványodként termékeny és túlradó, mézként folyó Kasztalia-forrásodból ihatna!”²²

Egy évvel később változni kezdett Reuchlin helyzete a württembergi udvarban. V. Eberhard, akit az 1495-ös wormszi birodalmi gyűlésen hercegi rangra emeltek, nem vitte magával Reuchlint, aki emiatt mellőzve érezte magát, és nagyon csalódott volt.²³ Helyzete megváltozása tehát már ekkor érezhető volt, a herceg halála után pedig II. Eberhard (1496–1498) teljesen ellehetetlenítette, így menekülnie kellett a württembergi udvarból. Barátja, Johann von Dalberg wormszi püspök, pfalzi kancellár hívására Heidelbergbe ment, ahol két évig a pfalzi választófejedelem, I. (Őszinte) Fülöp (1476–1508) vette pártfogásába, és megtette tanácsosává és gyermekei nevelőjévé.²⁴ Itt azonban meg kellett fizetnie a menedék árát. 1498. augusztus 7-én például beszédet kellett tartania VI. Sándor pápa (1492–1503) előtt a választófejedelem érdekében és nevében. Egyrészt azért, hogy felmentsék az Elzászban lévő, weißenburgi bencés kolostor jogainak megsértése miatt érvényben lévő egyházi

kiközösítés alól, és az ügyet a császár hatáskörébe utalják, másrészt mert pápai diszpenzációt kellett szereznie a választófejedelem fia számára, hogy az házasságot köthessen unokahúgával.²⁵ Ugyancsak heidelbergi évei alatt csatlakozott a Conrad Celtis (1459–1508) által megszervezett Rajnai Tudós Társasághoz (Sodalitas Litteraria Rhenana), a tagságnak héber és ógörög nyelveket oktatott. Celtis úgy vélte, Reuchlin hatása a Rajnától a Visztuláig terjed.²⁶

Két év elteltével visszatérhetett Württembergbe, ahol meghívták a Sváb Szövetség legfőbb bírái közé. Ezt a szövetséget III. Frigyes utasítására hozták létre 1488-ban a sváb rendek összefogására. Reuchlin 1502 és 1513 között hercegi küldötként bíráskodott, vagyis a tartományi igazságszolgáltatás egyik legbefolyásosabb szereplőjévé vált. Brant gratulált kinevezéséhez, de soraiból megint csak süt a keserűség is: „Ezenkívül azért is gratulálok neked, legjobb Capnionom, és örülök neki, hogy a

▲ Nicolaus Ochsenbach: V. Eberhard, Württemberg grófja, 1495-től hercege, 1550 k.

halálomról szóló pletykát, amelyről hallottál, immár tárgytalannak tekintheted. A végzet bármely halasztása persze az istenek kezében van. Az élet és lélek elvételének joga csakis Istené, aki maga adta ezeket. Tudom, hogy az elhunytamról szóló szóbeszédet – még ha alaptalan volt is – legalábbis nehezen viselted, mivel született erényednél fogva és tanárhoz méltó jószágod folytán tanítványodként, vagy ha inkább óhajtod, szolgálódként szeretsz. És én ebben teljesen biztos vagyok. És ezért engem a szeretet béklyójával örökké magadhoz láncolva tartasz. [...] Capnion, ó, te szerencsés! Neked, Herkulesre, kedvező sors jutott, és kedved szerint szólítod magadhoz a Múzsákat. Én azonban állandóan erőfeszítéseket kell, hogy tegyek, és folyamatosan kell fáradnom és garasoskodnom, hogy béremre szert tegyek.”²⁷

Ezután már csak egy 1502-ből származó rövid levelet írt barátjának, utána pedig csak Reuchlin kereste őt. Vajon mi lehetett az oka?

Egymással szemben – a barátság vége

Brant és Reuchlin két teológus, a frankfurti Domonkos-rendi Wigand Wirt és az erfurti ferences Konrad Hensel vitája miatt került szembe egymással. A teológusok Mária szeplőtelen fogantatása körüli

vitája nagy port kavart 1500-ban, és a humanistákat is megosztotta. Brant egyértelműen Hensel mellett foglalt állást, ő volt a védője a per során is. Azt viszont elgondolásom szerint nem tudta, hogy a Domonkos-rendi ellenfél kitől kapott jogi támogatást. A domonkosok – köztük maga Wirt – négy fennmaradt rejtélyes levélben is utalnak az ügyre, hálásan megköszönve Reuchlin tanácsait.²⁸ Ahogy Wirt írja: „Azt tapasztaltuk, hogy az ellenfél néhány dologban hajlandó engedni, ameddig nem kényszerítik arra, hogy átvegye a mi tanításainkat. De mi azt kívánjuk, hogy egyedül te tíz másik jogtudós helyett – még ha vallásosak is – az oldalunkon állj. Amennyire tudom, e levél átadójától minden más részletesen megtudsz majd. Ha az eddigiek szerint tanácsot adnál neki, nem kevés reménnyel ajándékoznál meg bennünket, hogy ezt az elhatalmasodott zűrzavart szerencsésen befejezhessük.”²⁹ A befejezés csak évek múlva jött, addig számos röpirat és gúnyvers íródott, végül Henselt felmentették a vádak alól, vagyis Brant megnyerte a pert.

Ahogy említettem, valószínűleg nem tudta, hogy tanácsadóként Reuchlin áll a másik oldalon, de végül az ügy lezárultával (1503 májusában) fülébe juthatott, mert nem sokkal később minden kapcsolatot megszakított egykori barátjával, és Reuchlin hiába kereste ezután. Június 3-án, majd 10-én kelt leveleiben, amelyeket ismét a badeni fürdőből írt, kéri Brantot, hogy látogassa meg őt. Első levelére Brant egyértelmű és durva elutasító választ küldhetett neki, mert Reuchlin egy hét múlva így írt: „Legyen átkozott a körülmények, az idők és viszonyok e kiszámíthatatlansága, amely kettőnk találkozását elhalasztja vagy egyenesen lehetetlenné teszi. Az egész világ borzalmas állapotban van. Én lélekben melletted lévén, nem merek személyesen ellátogatni hozzád, te a magad részéről egyáltalán nem is akarod ezt. Ó, idők, ó, erkölcsök! És ha erről neked címezve egy tragédiát akarnék írni, mi mással kezdeném, mint Tekméssa szavaival Szophoklész *Aiasában*. »Ó Aias úr, az embereknek nem lehet nagyobb bajuk, mint kényszerítő végzetük.«³⁰ Ennél fogva ha nemcsak okosoknak és bölcseknek akarunk látszani, de sokkal inkább azok is akarunk lenni,

▶ Albrecht Dürer: Sebastian Brant, 1520 k. (ezüstvessző, 194 × 147 mm, Gemäldegalerie, Berlin)

akkor rajta hát, és találj ki bárdolatlan, egyszerű emberi eszeddel egy lehetőséget, hogy legalább egy rövid időre együtt lehessünk, és beszélhessünk egymással.” Hiába próbálja a levél végén a komoly mondanivalót tréfával elütni: „Ne válaszolj semmit, inkább gyere ide. Remélem, alkalmas neked [az időpont], és nekem is egészen különösen az, hiszen mindenem közös veled, kivéve persze a feleségemet. De ha eljönél, akkor plátói szokás szerint hagynám a feleségemet is barátságodból részesülni; mert persze holnap a teljes személyzettel elutazik innen.”³¹ Brant erre a levélre már nem válaszolt, és a barátok nem is keresték egymást.

A barátság megromlását tehát én a Wirt-ügy során kiderült szembenállásra vezettem vissza, noha a kutatás a később bekövetkezett eseményekkel magyarázta Brant és Reuchlin viszonyának megváltozását. Pár év múlva ugyanis több szempontból fordult a kocka. Egyrészt Reuchlin vitába keveredett a Domonkos-renddel, miután 1509-ben egy I. Miksa császár által kinevezett bizottság egyedüli tagjaként a héber könyvek megsemmisítése helyett azok vizsgálata mellett érvelt. Másrészt Brant éppen a Wirt-ügy után a császár tanácsadója, bizalmasa, Bazel cenzora lett, Reuchlin dolgai pedig egyre rosszabbul alakultak. A domonkosokkal Brant ügye végül csak 1512 végén zárult le teljesen, amikor Wirtnek a végső pápai ítélet értelmében vissza kellett vonnia tanait.

Reuchlin levélben gratulált egykori barátjának, akivel tíz éve nem állt kapcsolatban.³² Ez a gratuláció nemcsak őszinte örömeiből fakadhatott, hanem abból is, hogy addigra az ő ügye Rómába került, mert a Domonkos-rend nem nyugodott bele a Reuchlin számára addig kedvező, Speyerben és Wormsban hozott ítéletekbe. Amikor 1513-ban megjelentette utolsó művét a vitában, Brant példáját is beírta, aki szintén Domonkos-rendtaggal vitázott.³³ 1513 júliusában Reuchlin esengve kért segítséget tőle saját becsülete védelmében,³⁴ és novemberben egykori iskolatársának és barátjának, Jakob Wimpfelingnek is szinte könyörgött, hogy mutassa meg levelét Brantnak, ő pedig segítsen rajta.³⁵ Mivel a régi barát közben az uralkodó egyik bizalmasa lett, talán nem véletlen, hogy Reuchlin sok év után jelentkezett, majd nem sokkal később segítséget kért. Nincs most mód részletezni a Reuchlin-ügy állomásait, de 1514. október 23-án – nem derül ki, hogyan – a vizsgálatot öt évvel korábban elrendelő I. Miksa is írt X. Leó pápának (1513–1521), és közbenjárta Reuchlin érdekében. A kilenc évig húzódó ügyet ugyan csak 1520-ban zárták le, de a sok közbenjáró mellett a magas pozícióba jutott egykori barátnak is lehetett szerepe abban, hogy Reuchlin művét nem ítélték el rögtön. Sajnos a források egyelőre hallgatnak erről a közvetlen beavatkozásról, de a lehetőséget teljesen elvetni mégsem lehet. ■

JEGYZETEK

1 SKALWEIT 1968, 66. o.

2 Brant konzervatív humanista voltáról lásd WILLIAM GILBERT 1955-ös tanulmányát.

3 POSSET 2015, 397. o.

4 GEIGER 1871, 7. o.

5 ZEYDEL 1966, 320. o.

6 WILHELMI 2002, 8. o.

7 *Oratio*, 283. o.

8 AKER 1990, 61. o.

9 ZEYDEL 1970, 124. o.

10 RBW 1: 10. sz. 45–46. o. Az idézett források saját fordításomban szerepelnek.

11 Egy tengerparti érsekség a mai Albánia és Montenegró határán. – *A szerk.*

12 Az ügyről részletesen: SMOLIK 2012.

13 AKER 1990, 67–68. o.

14 Rudolf Agricola 1485. február 4-én kelt levelében gratulált a házassághoz. (RBW 1: 14. sz.)

15 DECKER-HAUFF 1955, 91–92. o.

16 WILHELMI 2002, 18. o.

17 RBW 1: 15. sz.

18 AKER 1990, 69. o.

19 KNAPE 2011, 117–118. o.

20 Hazai hatásáról lásd TRINGLI 2012, 179–185. o.

21 CIVG LXI–v. és LXIIv.

22 RBW 1: 77. sz. 156. o.

23 Uo. 75. sz.

24 Reuchlin „munkaköri leírását” és hivatali esküjét lásd uo. *Anhang*, 1. sz.

25 BOER 2016, 584. o.

26 RBW 1: 85. sz.

27 Uo. 102. sz. 197. o.

28 Uo. 128., 130., 129., 133. sz.

29 Uo. 130. sz. 235–236. o.

30 Szoph. *Ai.* 485–486, 27. o.

31 RBW 1: 126. sz. 231–232. o.

32 RBW 2: 214. sz.

33 *Defensio*, 235. o.

34 RBW 2: 216. sz.

35 Uo. 231. sz.

RÖVIDÍTÉSEK

- CIVG = TRITHEMIUS, Johannes: *Catalogus illustrium virorum Germaniae, cum additionibus Jacobi Wimpfeling*. Petrus de Friedberg, Moguntiae [Mainz], 1495. Web: <https://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.do?id=468990>. (Megtekintés: 2021. május 1.)
- Defensio = REUCHLIN, Johannes: Defensio Ioannis Reuchlin Phorcensis LL. Doctoris contra calumniatores suos Colonienses. In: Widu-Wolfgang Ehlers et al. (szerk.): *Johannes Reuchlin: Sämtliche Werke*. 4. köt. *Schriften zum Bücherstreit*. 1. rész. *Reuchlins Schriften*. Frommann-Holzboog Verlag, Stuttgart – Bad Cannstatt, 1999. 200–443. o.
- Oratio = MELANCHTHON, Philipp: Oratio Continens Historiam Ioannis Capnonis Phorcensis, [et]c. Recitata à Martino. In: *Tomus tertius selectarum declamationum Philippi Melanchtonis quas conscripsit et partim ipse in Schola Vuitebergensi recitavit, partim aliis recitandas exhibuit*. Bonaventura Faber, Servestae, 1587. 280–299. o. Web: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd16/content/pageview/5050565>. (Megtekintés: 2021. február 21.)
- RBW = REUCHLIN, Johannes: *Briefwechsel*. 1. köt. 1477–1505. 2. köt. 1506–1513. Ford. Adalbert Weh. Frommann-Holzboog Verlag, Stuttgart – Bad Cannstatt, 2000–2004.
- Szoph. Ai. = SZOPHOKLÉSZ: Aias. Ford. Kerényi Grácia. In: *Szophoklész drámái*. Magyar Helikon, Budapest, 1970. (Bibliotheca classica.) 7–65. o.

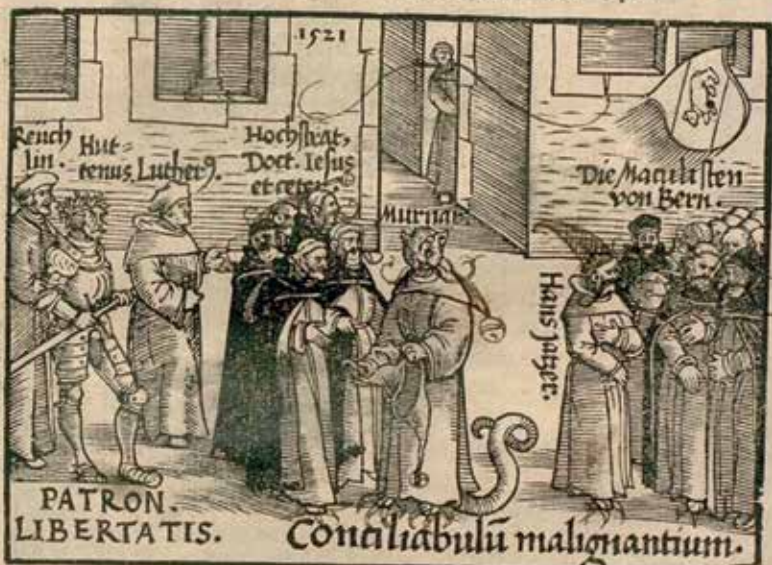
HIVATKOZOTT MŰVEK

- AKER, Gudrun 1990. *Narrenschiff: Literatur und Kultur in Deutschland an der Wende zur Neuzeit*. H.-D. Heinz, Stuttgart.
- BOER, Jan-Hendryk de 2016. *Unerwartete Absichten – Genealogie des Reuchlinkonflikts*. Mohr Siebeck, Tübingen. (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 94.)
- DECKER-HAUFF, Hansmartin 1955. Bausteine zur Reuchlin-Bibliographie. In: Manfred Krebs (szerk.): *Johannes Reuchlin 1455–1522*. Selbstverlag der Stadt Pforzheim, Pforzheim. 83–107. o.
- GEIGER, Ludwig 1871. *Johann Reuchlin. Sein Leben und seine Werke*. Duncker & Humblot, Lipcse.
- GIBBERT, William 1955. Brant: „Conservative Humanist”. *Archiv für Reformationsgeschichte*, XLVI. évf. 145–167. o.
- GRAF, Klaus 1998. Aus krichsscher sprach ins schwebischs teutsch gebracht. Bemerkungen zu Johann Reuchlins Patriotismus. In: Stefan Rhein (szerk.): *Reuchlin und die politische Kräfte seiner Zeit*. Thorbecke, Sigmaringen. (Pforzheimer Reuchlinschriften 5.) 205–224. o.
- KNAPE, Joachim 2011. Der humanistische Geleittext als Paratext – am Beispiel von Brants Beigaben zu Tennglers Layen Spiegel. In: Andreas Deutsch (szerk.): *Ulrich Tenglers Laienspiegel: Ein Rechtsbuch zwischen Humanismus und Hexenwahn*. Blaukreuz-Verlag, Heidelberg. (Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Akademiekonferenzen 11.) 117–138. o.
- POSSET, Franz 2015. *Johann Reuchlin (1455–1522). A Theological Biography*. De Gruyter, Berlin – Boston. (Arbeiten zur Kirchengeschichte 129.)
- SKALWEIT, Stephan 1968. *Reich und Reformation*. Propyläen Verlag, Berlin. (Propyläen Bibliothek der Geschichte.)
- SMOLIK, Marijan 2012. Škof Andrej Kranjski in koncil v Baslu. *Bogoslovni vestnik*, 72. évf. 1. sz. 135–138. o.
- TRINGLI István 2012. A bolondok hajója. Kultúrkritika a középkor végén. *Történelmi Szemle*, LIV. évf. 2. sz. 175–185. o.
- WILHELMI, Thomas 2002. Zum Leben und Werk Sebastian Brants. In: uő (szerk.): *Sebastian Brant. Forschungsbeiträge zu seinem Leben, zum „Narrenschiff” und zum übrigen Werk*. Verlag Schwabe & C. AG, Basel. 7–37. o.
- ZEYDEL, Edwin H. 1970. Johann Reuchlin and Sebastian Brant: A Study in Early German Humanism. *Studies in Philology*, 67. évf. 2. sz. 117–138. o.

C4 u. C5 feleket.

History Von den vier ketzren Prediger

ordens der obseruanz zu Bern im Schweytzer land
verbrant/ in dē jar noch Christi geburt. M. C. C. C.
C. iy. vff dē nechste donderstag noch pfingste.

Ein kurtzer begriff vnbillicher freuel

handlung Hochstrats / Wurnars / Doctor Ihesus /
vñ irer anhengter / wider den Christlichen
Doctor Martin Luther, von alle
liebhaber Euangelijther lere.

18/24/29

A lutheri reformáció első évtizedének egyházzeneje

→ ECSI ZSUZSA

Ez a zenei tanulmány kicsit kilóg a mostani Credo-szám írásai közül. Nem szorítkozhat az 1521-es évre, mert azt az időszakot tekintve még nem beszélhetünk speciálisan evangélikus egyházzenéről, ezért – a szerkesztőkkel egyeztetve – az alábbi munka az 1520-as évek egyházzenei fejlődését és azon történéseit mutatja be, amelyekből később az evangélikus egyházzene ki tudott alakulni.

Két irányban indulunk el. Az egyik téma az anyanyelvű gyülekezeti ének és annak helye az istentiszteleten: ez Luther és kortársainak munkássága. A másik a műzene: hogyan válhatott a korál a reneszánsz műfajokban – a gregorián dallamok mellett – *cantus firmusszá*?

Luther Márton (1483–1546) a zenéről

Luther Márton felfogásában a zene elsősorban *creatura*, tehát Isten teremtménye és csak másodsorban művészet. Minden művészetet, de különösképpen a zenét annak a szolgálatában szeretné látni, aki azt teremtette és nekünk adta. Csak akkor látja értelmét, ha nem csupán érzékeinkre ható, gyönyörködtető dolog, hanem Krisztusra vonatkozik, a megváltás feletti örömet hirdeti.¹

Az éneklés Luther számára is a hit természetes következménye; ezzel Pál apostol gondolataihoz kapcsolódik: „Mondjatok egymásnak zsoltárokat, dicséreteteket és lelki énekeket; énekeljetekek és mondjatok dicséretet szívetekben az Úrnak.” (Ef 5,19) „A Krisztus beszéde lakjék bennetek gazdagon úgy, hogy tanítsátok

egymást teljes bölcsességgel, és intsetek egymást zsoltárokkal, dicséretekkel, lelki énekekkel; hálaadással énekeljetekek szívetekben az Istennek.” (Kol 3,16)

Az egyszólamú éneklés két fontos ága megvolt már a középkorban is: az egyik a gregorián énekinck,² a másik az anyanyelvű népének.³ Luther Ágoston-rendi szerzetesként alaposan megismerte és gyakorolta a gregorián szertartási énekek, köztük a zsoltárok éneklését.

A reformáció szervesen kapcsolódott a középkori liturgikus gyakorlathoz – azokat a szövegeket tartotta meg, amelyek a Biblián alapulnak, és nem ellenkeznek a reformáció tanításával. A legjelentősebb változás, hogy Luther az anyanyelven énekelte gyülekezeti énekeknek önálló helyet biztosít az istentiszteleten, a gyülekezetet ezáltal a liturgia szolgálattevőjévé, aktív részesévé téve. Fontos liturgiai írásában, a *Formula Missae*ben⁴ így nyilatkozik: „Azt akarom, hogy sok német énekünk legyen, amelyeket a nép az istentisztelet alatt [...] énekelhet. Mert ki kételkedik abban, hogy azokat az énekeket, melyeket most a kórus énekel [...], korábban az egész gyülekezet énekelte?”⁵ Később, a *Deutsche Messe*ben⁶ már a részleteket is kidolgozza: az epistolára a *Jer*, *kérjük Isten áldott Szentlelkét* (EÉ⁷ 232), az evangélium után hitvallásként a *Mi valljuk: hiszünk Istenben* (EÉ 247) kezdetű éneket javasolja. Tehát az anyanyelvű énekek – a középkori gyakorlattal szemben,⁸ ahol csak az istentisztelet kiegészítő részei lehettek – meghatározott, elhagyhatatlan liturgikus funkciót kapnak.

→ *Ecsedi Zsuzsa* (1964): egyházzeneész, az Evangélikus Kántorképző Intézet tudományos munkatársa, a Budahegyvidéki Evangélikus Egyház-
község kántora, a Magyarországi Evangélikus Egyház Egyházzenei Bizottságának tagja. Szerkesztésében jelent meg az *Énekkincstár – Evan-
gélius énekeink kézikönyve* (Luther Kiadó, Budapest, 2017), utóbb pedig – Bence Gábor és Pócs Miklós társszerkesztésében – az *„Általa élünk”
– Úrvacsorai kórusművek* című kötet (Luther Kiadó – Kántorképző és Egyházzenei Intézet, Budapest, 2020).

Luther énekköltészete

A reformátor énekköltészete megrázó élménnyel indult. 1523 nyarán megégették két szerzetestársát evangélikus hitük miatt. Ennek hatására született az *Ein neues Lied wir heben an* kezdetű ballada. Második éneke is személyes hitvallás: a *Nun freut euch, lieben Christen gmein* (EG⁹ 341) – *Jer, örvendjünk, keresztyének* (EÉ 318) saját életének bemutatása: hogyan jutott el a bűnbeesettség kétségbeesésétől a személyes megváltottság felszabadító élményéig.

Luther példát adott az anyanyelvű, verses énekek írására. Georg Spalatinhoz¹⁰ 1523/24-ben írt levelében így buzdít: „Az a tervünk, hogy a próféták és a régi egyházatyák példájára anyanyelvi zsoltárokat, azaz lelki énekeket költünk a köznép számára, hogy Isten igéje az éneklés által is megmaradjon az emberek körében. Mindenütt költőket keresünk hát [...], kérlek, hogy te is vegyél részt munkánkban, s próbálj meg példám nyomán [*Ach Gott, vom Himmel sieh darein*, 12. zsoltár] egy-egy zsoltárt közénekké formálni.”¹¹

A szakirodalom¹² negyvenöt olyan éneket tart nyilván, amelynek szövege vagy dallama kialakításához valamilyen módon köze van Luthernek. Akkor írta őket, amikor kiderült, hogy felhívására igen kevés kortársa reagált. Az életműből harminchat gyülekezeti ének, a többi liturgikus dallamok átdolgozása.

Énekszerzők Luther környezetében

Nikolaus Decius/Deeg (1485 k. – 1546 u.) eredetileg szerzetes volt, és prépost egy apácakolostorban. Később csatlakozott a reformációhoz, 1523-ban a wittenbergi egyetem hallgatója volt. Élete folyamán lelkészként, kántorként és latintanárként is működött. Két ma is használt éneke nagyon korán, 1523-ban keletkezett, és – talán nem is tudva Luther hasonló szándékáról – elindította azt a gyakorlatot, amelynek keretében liturgikus dallamokat strófás gyülekezeti énekkel helyettesítenek. Agnus Dei-parafrázis: *O Lamm Gottes, unschuldig* (EG 190,1) – *Krisztus, ártatlan Bárány* (EÉ 188); Gloria-parafrázis: *Allein Gott in der Höh sei Ehr* (EG 179) – *A menny Urának tisztelet* (EÉ 43).

Elisabeth Cruciger, született von Meseritz (1500 k. – 1535) kolostorban nevelkedett, ahol alapos képzés-

ben részesült (latin, bibliai ismeretek, misztika). A kolostor elhagyása után Luther egyik tanítványának és barátjának, Caspar Crucigernek lett a felesége (életútja így sokban hasonlít Katharina von Bora, Luther felesége sorsára: a volt apáca és a teológus házassága sokak nemtetszését kiváltotta). Két gyermekük született: Caspar, aki teológusként Philipp Melanchthon utódja lett, és Elisabeth, aki – megözvegyülése után – Luther egyik fiával, Johannessel kötött házasságot.¹³ Egyetlen énekszöveg maradt fenn tőle, a *Herr Christ, der einig Gotts Sohn* (EG 67) – *Krisztus, Atya Istennek egyetlenegy Fia* (GyLK¹⁴ 810).

Paul Speratus (1484–1551) Német- és Francia-földön, valamint Itáliában tanult, három doktrátust szerzett: filozófiából, jogból és teológiából. Élete drámai fordulatokban is bővelkedett. Már 1519-ben megismerkedett a reformáció tanaival. Rövid ideig a morvaországi Iglau (csehül Jihlava) lelkésze volt: evangélikus lelkész egy katolikus egyházgyülekezetében. (Morvaországnak és a Magyar

▼ Id. Lucas Cranach: Luther Márton mint György lovag, 1521 (olajfestmény, 54,2 x 37 cm, Royal Collection Trust, London)

Királyságnak 1469-től közös uralkodója volt, ekkor éppen II. Lajos személyében.) A püspök elé idézték, máglyahalálra ítélték, a nemesség és a helyi polgárok közbenjárására kegyelmet kapott, de elűzték az országból.¹⁵ 1522-ben, vizsgálati fogsága idején leégett a parókia, benne a lelkészcsalád minden vagyonával. Ekkor, a börtönből küldte vigasztalás-ként a gyülekezetnek az *Es ist das Heil uns kommen her* (EG 342) – *Eljött hozzánk az üdvösség* (EÉ 320) kezdetű énekét, amely a kezdetektől az evangélikus énekeskönyvek törzsanyagához tartozik.

1523-tól Luther munkatársa Wittenbergben, latinról németre fordítja a *Formula missaet*. 1524-ben Luther javaslatára elnyeri az udvari prédikatori állást Brandenburgi Albert német lovagrendi nagymesternél¹⁶ Königsbergben (oroszul Kalinyin-grád). A reformáció legfontosabb egyházvezető teológusainak egyike.¹⁷

Königsberghez köthető még két – bár vizsgált korszakunknál később keletkezett, de fontos – éne-

künk. Albert herceg műve a *Was mein Gott will, das g'scheh allzeit* (EG 364) – *Mit Isten akar énvelem* (EÉ 332). És a herceg ösztönzésére itt írta Johann Gramann¹⁸ a *Nun lob, mein Seel, den Herren* (EG 289) – *Én lelkem, áldva áldjad* (EÉ 45) kezdetű énekünk szövegét.

Luther zenei munkatársa, Johann Walter (1496–1570)

Zeneszerző, kántor, énekeskönyv-kiadó. Eredetileg Blankenmöllernek hívták, egyik rokona fogadta örökbe és vette a nevére. Kahla és Rochlitz latin iskolájában tanult. 1517 húsvétján beiratkozott a lipcsei egyetem művészeti fakultására: itt folytatta kompozíciós tanulmányait, és magiszteri címet szerzett. Mestere a későbbi zeneműkiadó, Georg Rhau lehetett.¹⁹ A tanítvány természetesen értesült a reformáció eseményeiről, amikor tanára – Tamás-kántorként – 1519-ben misét komponált Luther és Johann Eck lipcsei disputájára.²⁰ Nagyjából ebben az időszakban csatlakozott Walter a reformációhoz.

1521-től állt Bölcs Frigyes²¹ szolgálatában: a Hofkapelle (udvari zenekar), ez az énekes és hangszeres együttes a választófejedelemmel együtt Altenburgban vagy Torgauban székel. Legkésőbb itt tanulmányozhatta Walter az akkori kor teljes zenei termését.

Lutherrel való együttműködésének első nagy eredménye az 1524-ben megjelent kórusénekeskönyv (lásd alább). 1525-ben Luther bevonta őt zenei tanácsadóként a *Deutsche Messe* munkálataiba.

1529-től Walter a torgau latiniskola kántoraként működött. A reformáció zenei életének kialakításakor – éppúgy, mint zeneszerzői munkásságában – szervezetileg két középkori intézményhez nyúlhatott vissza: a városi latiniskolák és a szerzetesrendek zenei gyakorlatához. Városi kórust szervezett (Stadtkantorei) a Hofkapelle egykori énekeseiből és a torgau polgárokból, amely Luther vizitációjakor énekelt először, és a városi templom istentiszteletein kívül az udvari szertartásokon is közreműködött. Ez az együttes lett a wittenbergi reformáció zeneművelésének mintapéldája, és ezért nevezik Waltert az első evangélikus kántornak.

„Geystliche gesangk Buchleyn”

1523-ban kerültek forgalomba az első röpiratok Luther énekeivel.²² A legkorábbi énekgyűjtemények egyikeként jelent meg 1524 pünkösdjén, Wittenbergben Johann Walter első opusa, a *Geystliche gesangk Buchleyn* – három-négy-öt szólamú korálfeldolgozások öt szólamkönyvben, Luther előszavával.²³ Ez a reformáció első többszólamú énekeskönyve, ezért *Chorgesangbuch*nak is nevezik.

Luther így tájékoztat az előszóban: „Össze- gyűjtöttem néhány éneket, hogy az Isten kegyel- méről szóló szent evangélium ezek által terjed- hessen.” Hangsúlyozza e közreadás jelentőségét a reformáció művészet- és művelődéspolitikájára nézve: „Azt szeretném, hogy minden művészet, különösen a muzsika annak a szolgálatában álljon, aki azt adta és teremtette.” Énekei azért vannak négy szólamban harmonizálva, mert „szeretné, ha az ifjúság – amelyet amúgy is a zene és más művészetek ismeretére kellene nevelni – a világi és érzéki nóták (Bullieder) helyett valami egész- ségeset, üdvöset tanulna, és kedvvel váгна bele a jó dolgokba”.²⁴ Más szavakkal: az istentisztelet és az evangélikus tanítás lélekkel teli, vonzó módon élvezetes kell, hogy legyen (Spaß machen), ahogy maga az evangélium is lélekkel teli és vonzó dolog. Luther elgondolásában ehhez a Waltertől remélt hatásos zene is hozzátartozott.²⁵

A zene az evangélium mellett! Nem a zene maga az evangélium, hanem annak hűséges kísérője és tanúja a teológia nővéreként.²⁶ A latin liturgikus és reprezentatív (többszólamú) zene mellett Walter a német egyházi éneket (Kirchenlied) is továbbfejlesztette.²⁷

A *Geystliche gesangk Buchleyn* első kiadá- sa harmincnyc német nyelvű tételt tartalmaz harminckét énekre, ebből huszonnégy Luther-ének (és van benne öt latin nyelvű mű is). Tartalom- jegyzékét lásd a következő oldalakon lévő táblá- zatban.

▲ Id. Lucas Cranach és műhelye: Bölics Frigyes, 1533 (olajfestmény, 20,3 x 14,3 cm, Metropolitan Museum, New York)

▲ Paul Speratus (a. n.)

GGB	NÉMET SZÖVEGKEZDET	SZÖVEGÍRÓ	EÉ/GYLK	MAGYAR SZÖVEGKEZDET
1	<i>Nun bitten wir den Heiligen Geist</i>	Martin Luther	232	<i>Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét</i>
2	<i>Komm, heiliger Geist, Herre Gott</i>	Martin Luther	229	<i>Jövel, Szentlélek Úristen* (magyar dallammal)</i>
3	<i>Mitten wir im Leben sind</i>	Martin Luther	499	<i>Életünkben szüntelen</i>
4	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	Martin Luther	402	<i>Mélységes mélyből kiáltunk</i>
5	<i>Gott sei gelobet und gebenedeiet</i>	Martin Luther	304	<i>Áldjátok Istent, hála jóságáért</i>
6	<i>Ein neues Lied wir heben an</i>	Martin Luther		
7	<i>Dein armer Hauf, Herr, tut Klagen</i>	Michael Stifel		
8	<i>Ach Gott vom Himmel, sieh darein</i>	Martin Luther	257	<i>Lásd meg a mennyből, Úristen</i>
9	<i>Christ lag in Todes Banden</i>	Martin Luther; Luther dallamváltozata	215	<i>Jézus, Megváltónk sírba szállt* (nem ez a variáns hagyományozódott)</i>
10	<i>Christ lag in Todes Banden</i>	Martin Luther; Walter dallamváltozata	215	<i>Jézus, Megváltónk sírba szállt</i>
11	<i>Christ lag in Todes Banden</i>	Martin Luther; Walter dallamváltozata	215	<i>Jézus, Megváltónk sírba szállt</i>
12	<i>Es wollt uns Gott genädig sein</i>	Martin Luther		
13	<i>Erbarm dich mein, o Herre Gott</i>	Erhard Hegenwalt		
14	<i>Nun freut euch, lieben Christen gmein</i>	Martin Luther	318	<i>Jer, örvendjünk, keresztyének</i>
15	<i>Nun freut euch, lieben Christen gmein</i>	Martin Luther	318	<i>Jer, örvendjünk, keresztyének</i>
16	<i>Durch Adams Fall ist ganz verderbt</i>	Lazarus Spengler		
17	<i>Durch Adams Fall ist ganz verderbt</i>	Lazarus Spengler		

18	<i>Dies ist die heiligen zehn Gebot</i>	Martin Luther	433	<i>Ez a szent Tízparancsolat</i>
19	<i>Mensch, willst du leben seliglich</i>	Martin Luther		
20	<i>Nun komm, der Heiden Heiland</i>	Martin Luther	131	<i>Jöjj, népek Megváltója</i>
21	<i>Christum wir sollen loben schon</i>	Martin Luther	656	<i>Teljes e széles világban*</i> (eredeti himnusz dallam)
22	<i>Gelobet seist du, Jesu Christ</i>	Martin Luther	154	<i>Jézus Krisztus, dicsértessél* (a Mennyből jövőök dallamával)</i>
23	<i>Jesus Christus, unser Heiland, der von uns den Gotteszorn wandt</i>	Martin Luther	303	<i>Krisztus Jézus, mi Megváltónk</i>
24	<i>Jesus Christus, unser Heiland, der von uns den Gotteszorn wandt</i>	Martin Luther	303	<i>Krisztus Jézus, mi Megváltónk</i>
25	<i>Fröhlich wollen wir Alleluja singen</i>	Johann Agricola		
26	<i>Wohl dem, der Gottes Furchte steht</i>	Martin Luther		
27	<i>Mit Fried und Freud ich fahr dahin</i>	Martin Luther	500	<i>Már megyek békén, örömmel</i>
28	<i>Wär Gott nicht mit uns diese Zeit</i>	Martin Luther		
29	<i>Herr Christ, der einig Gotts Sohn</i>	Elisabeth Cruciger	810	<i>Krisztus, Atya Istennek...</i>
30	<i>Es spricht der Unweisen Mund wohl</i>	Martin Luther		
31	<i>Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand</i>	Martin Luther	214	<i>Jézus Krisztus, Üdvözítőnk</i>
32	<i>Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand</i>	Martin Luther	214	<i>Jézus Krisztus, Üdvözítőnk</i>
33	<i>Komm, Gott, Schöpfer, Heiliger Geist</i>	Martin Luther	231	<i>Ó, jöjj, teremtő Szentlélek</i>
34	<i>Es ist das Heil uns kommen her</i>	Paul Speratus	320	<i>Eljött hozzánk az üdvösség</i>
35	<i>Gott der Vater wohn uns bei</i>	Martin Luther		
36	<i>Wir glauben all an einen Gott</i>	Martin Luther	247	<i>Mi valljuk: hiszünk Istenben</i>
37	<i>Hilf Gott, wie ist der Menschen Not</i>	Paul Speratus		
38	<i>In Gott glaub ich, daß er hat</i>	Paul Speratus		

A reformáció műzenéje

Walter kórusénekeskönyve az első autorizált lutheri énekgyűjtemény. Mintául szolgált a következő énekeskönyvek számára; hat kiadásban jelent meg bővülő és részben változó repertoárral.

A *cantus firmus* (vezető dallam) hosszú ritmusértékekben többnyire a tenor szólamban található. Walter kompozíciós módszere a Josquin des Prez és Heinrich Isaac képviselte frankofland vokalpolifónia, valamint Ludwig Senfl – Isaac-tanítvány – német tenorliedtechnikája nyomán alakult ki.

A 15–16. század fordulóján, a reneszánsz fénykorának első szakaszában alkotó komponisták közül Josquin des Prez (1450 k. – 1521) volt a legnagyobb, kortársai szerint „a zene fejedelme”. Luther ismerte és értékelte a műveit, és ezt mondta róla: „Az egyetlen mester, aki parancsolni tud a hangoknak; a többi zeneszerzőnek a hangok parancsolnak.”²⁸ Mit jelent ez szakmai megközelítésben? Az ellenpont szabályaival való szuverén bánásmódot, a matematikai-szerkezeti szabályok kizárólagos törvényével szemben a zene közvetlen kifejezőerejének érvényre juttatását.²⁹

Ludwig Senfl (1486 k. – 1542/43) I. Miksa császár augsburgi udvarában nevelkedett. Bécsben az udvari komponista, Heinrich Isaac – az *Innsbruck, ich muß dich lassen* szerzője – tanítványa, majd utódja (1520-ig). 1523-tól haláláig a müncheni udvarban tevékenykedett. Bár katolikus volt, levelezésben állt a reformáció központi személyiségeivel, Albert porosz herceggel és Luther Mártonnal – énekeket és motettákat is komponált számukra. Senfl találkozott is Lutherrel a worms birodalmi gyűlésen.

Kétfajta modell jellemzi Walter stílusát. A régi típusú polifón *cantus firmus* tétel gyakran öt-, sőt hatszólamú (ez utóbbi akkor fordul elő, ha a dalam kánonban szólal meg). Az egyéb szólamok többnyire a dallam kezdetének imitálásával (utánzásával) készítik elő a *cantus firmus* megjelenését, majd körbefonják a tenor szólamot. A *cantus firmus*

érinthatetlen egészként változatlan marad. Ez a tételtípus a *Liedmotette* (dalmotetta) előfutára.

A másik, újabb típus négyszólamú. A *cantus firmus* egyre gyakrabban a felső szólamba kerül, a szólamvezetés tömörebb. Ebből alakul ki a *Kantionalsatz* (homofón harmonizálás).³⁰

A reformáció műzenéjének újdonsága nem elsősorban a komponálásmódban áll, hanem abban, hogy mit alkalmaznak vezető dallamként. Korábban ilyen kiemelt szerepben szinte csak a gregorián repertoár lehetett. Az anyanyelvű gyülekezeti énekek (korálok) liturgikus jelentőségét mutatja, hogy dallamaikat a zeneszerzők a gregorián *cantus firmus*szal egyenrangúnak tekintették.

Összegzés

Hat év alatt bontakozott ki annyira a reformáció, hogy Luther és munkatársai az istentisztelet liturgiájával és zenéjével kezdjenek foglalkozni. 1523-ban jelentek meg az első rölapok, 1524-ben az első énekeskönyv Luther anyanyelvű énekeivel (Walter: *Chorgesangbuch*). 1523 a *Formula missae*, 1526 a *Deutsche Messe* keletkezési dátuma. Ezekben az istentiszteleti iratokban – a reformáció legjelentősebb újításaként – Luther pontosan meghatározza a gyülekezeti énekek helyét és liturgikus szerepét. Az évtized végén, 1529-ben látott napvilágot a Klug-féle énekeskönyv, amely a következő mérföldkő – és egyben az első komoly egyszólamú gyűjtemény – az evangélikus gyülekezeti éneklés történetében. A reformáció első évtizedében a reneszánsz műzenét egyetlen kötet, Walter *Chorgesangbuch*-ja reprezentálja, amelyben *cantus firmus*ként már koráldallamok jelennek meg. Walter kétféle kompozíciós módszere a következő korszak fontos tételtípusainak kiindulópontja: a polifón dalmotettának (*Liedmotette*) és a homofón korálharmonizálásnak (*Kantionalsatz*).

Az első evangélikus kántor, Johann Walter után két évszázad zenészeinek tudása érlelődött és adódott össze: ennek csúcspontja a legnagyobb evangélikus kántor, Johann Sebastian Bach³¹ életműve. ■

JEGYZETEK

- 1 E gondolatok az utolsó Luther szerkesztette énekeskönyv – *Geistliche Lieder*, Valentin Babst, Lipcse, 1545 – előszavából származnak.
- 2 Az első évezred folyamán kialakult, fejlődött és egész Európában elterjedt a keresztény liturgia. A szertartások latin szövege és dallama egy időben, együtt keletkezett, ezért szerves egységet alkot: ezt nevezzük (kis egyszerűsítéssel) gregorián zenének. E gregorián tételek vagy a mise (vasárnapi és ünnepi főistentisztelet), vagy a zsolozsma (zsololtáros istencséséret és könyörgés) részét alkotják. A kiválasztott szövegek nagy része bibliai zsolttár vagy zsolttárszerű költemény. A tételek jellegétől és a zene díszességétől függ, hogy szólólista, szkóla (kiskórus) vagy a teljes közösség szólaltatja meg őket. A középkor folyamán a gyülekezet egyre kevesebb megszólalási lehetőséghez jutott. „A liturgikus kórus elvben az egész együtt ünneplő közösség. Gyakorlatilag azonban a 6–7. század óta a klerikusok vagy szerzetesek testülete töltötte be ezt a szerepet. Így tehát a nép–kórus–szkóla közötti határvonalak nem állandóak, s nemcsak liturgikus, hanem technikai tényezőktől is függenek.” (Dobszay László 1993. *A gregorián ének kézikönyve*. Editio Musica, Budapest. 24. o.)
- 3 A keresztény istentiszteletben, ha megszorításokkal is, de mindig voltak anyanyelvű énekek. Ezeket többnyire a liturgia permén vagy körmenetek alkalmával énekelte a nép.
- 4 LUTHER, Martin 1523. *Formula missae et communionis pro ecclesia Wittenbergensi*. Wolfgang Köpfel, Strasbourg.
- 5 A latin szövegben *cantica vernacula* szerepel, amely szó szerint nem német, hanem népi, népnyelvű (azaz nem latin) éneket jelent. Luther esetében ez persze a németet jelenti. – *A szerk.*
- 6 LUTHER, Martin 1526. *Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdiensts*. Michael Lotter, Wittenberg.
- 7 *Evangélikus énekeskönyv*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1982.
- 8 A középkori liturgia szereplőit lásd Dobszay 1993, 24–25. o.
- 9 *Evangélikus Gesangbuch*, 1994.
- 10 1484–1545 (eredeti neve Georg Burkhardt); humanista, teológus, reformátor, történész, Bölcs Frigyes szász választófejedelem munkatársa.
- 11 Levél Georg Spalatinnak, 1523 végén. Ford. Csepregi Zoltán. In: LUTHER Márton 2013; *Levelek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 7.) 373–374. o. 698. sz.; vö. MÖLLER, Christian (szerk.) 2000. *Kirchenlied und Gesangbuch. Quellen zu ihrer Geschichte*. Francke, Tübingen–Basel. 72–73. o.
- 12 JENNY, Markus (szerk.) 1985. *Luthers Geistliche Lieder und Kirchengesänge*. Böhlau, Köln–Wien.
- 13 Elisabeth Schneider-Böklen in: HERBST, Wolfgang (szerk.) 2001. *Wer ist wer im Gesangbuch?* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 65–66. o.
- 14 *Evangélikus istentisztelet – Gyülekezeti liturgikus könyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2007.
- 15 Mint az egyház felszentelt papját a helyi premontrei apát hívta Iglauba. A kutatások szerint a helyi domkonosok jelentették fel a „lutheránus eretneket” annak népszerűsége miatt. (Vö. CSEPREGI Zoltán 2014. *Közösségi kultúra a magyarországi reformációban*. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és kultúra*. Luther Kiadó, Budapest. 922. o.) – *A szerk.*
- 16 A nagymester 1525-ben szekularizálta a lovagrendi államot, és létrehozta Európa első evangélikus hercegségét, amelynek ő lett az első uralkodója (Brandenburgi Albert, 1490–1568).
- 17 Joachim Stalman in: HERBST 2001, 305–306. o.
- 18 1487–1541. „Prussorum Evangelistae” (Luther): Walther Eisinger in: HERBST 2001, 118. o.
- 19 1496–1570.
- 20 *Missa de Sancto Spiritu*, a 12.
- 21 III. (Bölcs) Frigyes szász választófejedelem, 1463–1525.
- 22 *Achtiliederbuch*; két *Erfurti Enchiridion*, 1523/24.
- 23 A következő Luther szerkesztette énekeskönyv – az első komoly egyszólamú gyűjtemény – 1529-ben jelent meg Josef Klug kiadásában Wittenbergben. Ezt most csak megemlítjük, mert ebből a kiadásból egyetlen példány sem maradt fenn, az ezzel tartalmában valószínűleg megegyező 1533-as kiadás pedig vizsgált időszakunkon kívül esik.
- 24 MÖLLER 2000, 77. o.
- 25 Magyar énekeskönyvünkben nincs eredeti Walter-szöveg és -dallam, de néhány Luther-ének dallamának végső változata Walter keze nyomát viseli: *Jézus, Megváltónk sirba szállt* (EÉ 215), *Mi valljuk: hiszünk Istenben* (EÉ 247), *Életünkben szüntelen halál lesi léptünk* (EÉ 499).
- 26 „Schwester der Theologie” (Walter).
- 27 Joachim Stalman in: HERBST 2001, 337–339. o.
- 28 „Er ist der Noten Meister, die haben es machen müssen, wie er wollte, die anderen Sangmeister müssen es machen, wie es die Noten haben wollen.” (KRUMMACHER, Christoph 1994. *Musik als praxis pietatis: zum Selbstverständnis evangelischer Kirchenmusik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 24. o.)
- 29 Uo. 24. o.
- 30 BERSDORFF-ENGBRECHT, Christiane 1987. *Geschichte der evangelischen Kirchenmusik*. Noetzel, Wilhelmshaven. 23. o.
- 31 1685–1750, lipcsei kántor 1723-tól.

Csak nézte Luther...

Worms, 1521. április

→ PETRŐCZI ÉVA

▼ Bernard van Orley: V. Károly, 1516
(olajfestmény, 37 x 26,5 cm, Musée municipal de Bourg-en-Bresse, Brou)

Csak nézte Luther
Károly császárt,
Szép Fülöp és Őrült Johanna
éppen huszonegy éves,
éretlen és értetlen magzatát.

Felszegte hegyes állát
a titulusok alatt roskadozó
ifjonc alig-uralkodó,
majd dühödt, arrogáns,
tört németiséggel
(hisz e kevéssé elegáns
nyelven csak lovát
szólította meg olykor!)
s a birodalmi átok
ostorával arcon
és szíven csapta
Eisleben szülöttét,
egy bányász robusztus fiát.

Ő nem volt karcsú,
nyalka hispán lovag,
mint a pökhendi Károly,
de egyetlen Urától
míves, romolhatatlan
páncélt kapott: a Bibliát.

Az utolsó ötvennyolc nap

Nándorfehérvár eleste, 1521

→ PÁLOSFALVI TAMÁS

Az 1521. évi wormszi birodalmi gyűlés legfontosabb eseménye vitán felül V. Károly császár és Luther Márton első – és egyetlen – személyes találkozója volt. Luther bátor helyállása és tanainak eretneké nyilvánítása világtörténelmi perspektívában elhomályosította a diéta minden más eseményét.

Elhomályosította, természetesen, Geronimo Balbi pozsonyi prépost és Werbőczy István személynek wormszi szereplését is, akik Luthert ebédre hívták, és tanairól eszmecserét folytattak vele. Balbi és Werbőczy persze nem azért utaztak Wormsba, hogy ott megismerkedjenek az ágostonos szerzetessel, akinek tanításai időközben Magyarországra is eljutottak, hogy hamarosan fenekestől felforgassák az addig uralkodó keresztény világrendet. Azért keltek útra, hogy II. Lajos magyar és cseh király, V. Károly császár sógora nevében segítséget kérjenek a várható oszmán támadás elhárításához. A gyűléstől éppen azt a választ kapták, amelyet addig is minden alkalommal, amikor a magyar kormány segítségért folyamodott a birodalmi rendekhez, és amelyre talán maguk is számítottak: *majd*, ha a birodalom ügyeit megfelelően elrendezték, megadják a várt segítséget. Addig sajnos nem tehetnek semmit, Magyarország védelmezze továbbra is vitézül saját határait, ha pedig minden kötél szakad, Lajos király kössön egy esztendőre fegyverszünetet a szultánnal „tiszteséges feltételek” mellett – értsd, semmiképpen ne kössön olyan megállapodást, amelyből Európa más részeinek kára származna. Nesze semmi, fogd meg jól.¹

A szultán, akinek birodalma ellen Magyarország készült, Nagy Szulejmán néven vonult be az Oszmán Birodalom és a világ történetébe. A wormszi birodalmi gyűlés idején mindössze néhány hónapja ült az oszmán trónon: apja, a rettegett Szelim 1520. szeptember 22-én halt meg. Szelim uralkodásának rövidege (1512–1520) fordítottan aránylott a szultán teljesítményéhez. Miután szétzúzta a szafavida Iszmail perzsa sah hadseregét (csaldiráni csata, 1514), meghódította Szíriát, Palesztinát és Egyiptomot az Arab-félsziget muszlim szent helyeivel együtt. Hódításainak köszönhetően az Oszmán Birodalom nemcsak területét, hanem erőforrásait tekintve is világbirodalommá vált. Szelim hódításai azonban nem élveztek osztatlan népszerűséget alattvalói körében. Még ha a szunnita oszmánok szempontjából szakadóknak számítottak is, mint a síita Iszmail sah (mert a vallási megosztottság nem csak a keresztény világot sújtotta), Szelim legyőzött ellenfelei mégiscsak muszlimok voltak, ráadásul a szultán minden korábnál nagyobb erőfeszítésre kényszerítette katonáit, az Iránt sújtó kereskedelmi blokád pedig komoly gazdasági károkat okozott a birodalomnak is. A hadsereg könnyebb és gazdagabb ellenfelekre vágyott, és törekvése támogatóra talált az ifjú Szulejmán szultánban, aki ismét a keresztények rovására akarta kiterjeszteni az iszlám uralmát. Potenciális keresztény ellenfél volt több is: a Keleten terjeszkedő portugálok, a muszlimokkal évszázadok óta háborúzó spanyolok vagy éppen Velence. Az európai és oszmán politikai helyzet sajátos alakulása azonban úgy hozta, hogy

→ Pálosfalvi Tamás (1968): történész, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területe Magyarország társadalom- és politikatörténete a 15–16. században, illetve Szlavónia története.

▶ Shaffron 1553-ból, amelyet az iPt 1,25 sora díszít (acél és bőr, 37,4 x 31,7 x 26,7 cm, Metropolitan Museum, New York)

adott pillanatban a legkívánatosabb célpontnak éppen a Magyar Királyság tűnt, amelyet az oszmánok – mint utóbb kiderült, némi joggal – ideális ellenfélnek gondoltak.²

Magyarország 1521-ben már csaknem másfél évszázada állt többé-kevésbé folyamatos háborúban az oszmánokkal. Az eltelt időszakban a muszlim támadók szakadatlanul marcangolták az ország határait, nagyobb darabokat azonban nem tudtak kiharapni belőle. Mi több, a 16. század elejéig a magyar seregek – igaz, nem túl sok eredménnyel – rendszeresen becsaptak az Oszmán Birodalom balkáni tartományaiiba, ugyanolyan brutális pusztítással válaszolva az oszmán portyákra, amilyenekkel azok dúlták a magyar területeket. A folyamatos oszmán betörések, az egyre hosszabbá váló magyar-oszmán határszakasz őrzésének költségei, valamint az ismétlődő általános mozgósítások azonban lassan felőrölték az Oszmán Birodalomhoz képest egyébként is nehézkesen mozgó magyar állam életerejét. A védekezés hosszú távú sikertele-

lensége, az állandóvá vált adóból befolyó pénzek felhasználásának látszólagos eredménytelensége és az ország déli területeinek pusztulása kiélezte a belső ellentéteket. Azzal mindenki tisztában volt, hogy a kilátástalanná váló katonai helyzetnek csak az oszmán hatalom megroppantása vethetne véget; ehhez azonban a Magyar Királyság önmagában reménytelenül gyenge volt, nemzetközi segítségben pedig – mint az a wormszi gyűlésen is kiderült – nem reménykedhetett.

Szulejmán szultán trónra lépésekor a magyar trónon egy tizennégy esztendőes ifjú ember ült: Jagelló II. Lajos. Az ország 1519 márciusa óta fegyverszünetben állt az Oszmán Birodalommal, ez azonban – a kor diplomáciai protokolljának értelmében – Szelim halálával érvényét veszítette. Mint a korábbi oszmán uralkodóváltások alkalmával mindig, a magyar kormányzat abban reménykedett, hogy Szulejmán hatalomátvétele nem lesz zökkenőmentes, és így alkalom adódik majd legalább néhány elvesztett végvár visszavételé-

re. Amikor azonban a tervekről dönteni hivatott tanácskozás 1520. november végén összeült Budán, Isztambulban már megszületett a döntés a Magyarország elleni támadásról. Ennek ellenére a szultán követet küldött a magyar udvarba, hivatalosan a fegyverszünet meghosszabbításának ajánlatával. Hogy pontosan milyen feltételekkel, nem tudható, de nem is különösebben érdekes, két okból. Először is, mint azzal Budán pontosan tisztában voltak, semmilyen fegyverszünet vagy béke nem vetett véget a balkáni oszmán helyőrségek ismételt magyarországi betöréseinek, és így éppen a legfontosabb célját nem érte el. Másodszor, mivel már a követ útnak indítása előtt megszületett a döntés a támadásról, nagyon valószínű, hogy Szulejmán olyan feltételeket támasztott (például adófizetést vagy az oszmán csapatok magyar területen történő átengedését), amilyeneket a magyar uralkodó semmilyen körülmények között nem fogadhatott el végzetes presztízvesztés nélkül. Ha volt „szulejmáni ajánlat”, annak lényege éppen az elfogadhatatlansága volt – ha tetszik, burkolt hadüzenet. Az oszmán követ, Behrám letartóztatása 1521 januárjában ezért, bár semmiképpen nem volt diplomatikus lépés, nem is volt végzetes; nem ez váltotta ki a szultán támadását.³

Lajos király – amennyiben hihetünk a korabeli követjelentéseknek – nagy reményeket fűzött a wormszi küldöttséghez, és 1521 kora tavaszán még mindig támadó hadjáratra készült. Úgy tűnik, Budán hamarosan illuzórikusnak bizonyuló reményeket fűztek Dzsánberdi Gazáli damaszkuszi kormányzó felkeléséhez, amelytől alighanem azt várták, hogy tartósan destabilizálja az Oszmán Birodalom még alig konszolidált pozícióit a frissen meghódított keleti tartományokban. Lajos abban reménykedett, hogy a pápa és V. Károly együtt hirdet háborút a szultán ellen, amelyhez Magyarország is csatlakozhat. Az oszmán követet ezért is nem engedték el, és a király az 1521. Szent György-napi országgyűlésen akarta megtárgyaltatni a szükséges katonai – és persze anyagi – előkészületeket.⁴ Az országgyűlés végül eredménytelenül feloszlott, de ennek már nem volt különösebb

jelentősége: a Dzsánberdi-felkelést időközben leverték, vezetőjét kivégezték, és áprilisban már az oszmán támadás előkészületeiről jöttek hírek Havasalföldről. V. Károly legfőbb európai riválisa, I. Ferenc francia király ellen vonult, s a háborúba szokás szerint a pápa is belesodródott. A támadó háború terve kényszerűen lekerült a napirendről, helyette megkezdődött a felkészülés az 1456 óta legnagyobb oszmán támadásra Magyarország ellen. Amennyiben persze felkészülésnek lehet nevezni a versenyfutást az idővel és a korlátozott erőforrások kétségbeesett, ismételt átcsoportosítását.

A közel-keleti eseményeknek kétségtelenül volt annyi pozitív hatásuk magyar szempontból, hogy Szulejmán szultán kénytelen volt hátrahagyni seregének egy részét Iszmail sah sakkban tartására. Ez a tény valamelyest nyilván szűkítette az oszmán erők stratégiai lehetőségeit, bár az erőviszonyok – és az eredmények – fényében nem drámai mértékben. A Szófiánál gyülekező oszmán sereg vezetésében arról folyt a vita, hogy Szabácsot vagy Nándorfehérvárt vegyék-e ostrom alá. Végül kompromisszumos megoldás született: míg Ahmed pasa a ruméliai sereggel Szabács ostromára vonult, Piri Mehmed nagyvezír kisebb erők élén Nándorfehérvár ellen indult. Az előkészületekkel párhuzamosan az oszmán hadvezetés – régóta bevált módszert követve – a hosszú oszmán–magyar határszakasz távoli pontjain is zavarokat támasztott, hogy minél hosszabb ideig megakadályozza a magyar kormányzatot az erők egyesítésében: így Mehmed bég Havasalföldről fenyegette Erdélyt (a kényszerűségből csatlakozott havasalföldi vajdával együtt), míg Horvátországot és Szlavóniát a boszniai oszmán erők tartották sakkban.⁵

A magyar hadvezetés ennek megfelelően több mozgósítási körletet is kijelölt június elején: a szlavóniai csapatoknak Kőrösön kellett gyülekezniük; az erdélyi erőket Szászsebesre rendelte Szapolyai János vajda; Bátori István nádor, temesi ispán Szegeged körül mozgósított; míg maga Lajos király a (duna)pataji táborba igyekezett. A szokás szerint készpénzhiánnyal küzdő kormányzat a legkülönbözőbb forrásokból igyekezett megtölteni a pénz-

tárat: a király a városokhoz fordult segítségért, és személyesen ment Esztergomba, hogy a június 16-án elhunyt Bakóc Tamás érsek pénzvagyonát és értéktárgyait lefoglalja a korona számára.⁶ Június végén, amikor híre jött, hogy az oszmán sereg Szendrő felé tart, már senki számára nem lehetett kétséges, hogy minden korábbinál nagyobb támadás készül Magyarország ellen a szultán személyes vezetése alatt. Július 3-án érkeztek az első török csapatok Nándorfehérvár alá, július 10-én pedig megjött a hír, hogy Ahmed pasa rövid ostrom után elfoglalta Szabácsot. Július közepén – vagyis amikor egyértelművé vált az oszmán támadás fő iránya – immár teljes mozgósítást rendeltek el Magyarországon, és II. Lajos is táborba szállt. Kihirdették a jobbágyság ötéves mozgósítását, egyszerűen a király eltörölte a paraszti fegyverviselés tilalmát, amelyet még a Dózsa-féle kereszties felkelés után rendeltek el.

Szabács elfoglalása után Szulejmán szultán és az oszmán sereg zöme nem indult azonnal Nándorfehérvár alá: a jelek szerint az oszmán hadvezetés úgy számolt, hogy a magyarok mindenképpen sereget küldenek a vár megvédésére, amint ez 1456-ban is történt, és arra készült, hogy mezei ütközetben száll szembe a magyar haderővel. Ilyen haderőnek azonban, eltekintve Batori nádor csapataitól, nem mutatkozott nyoma, ezért július végén az egész oszmán haderő Nándorfehérvár alá vonult, és augusztus első napján megkezdődött a vár módszeres ostroma. A hatvanöt évvel korábbi kísérlettel ellentétben az ostromlók ezúttal teljesen körülvették Nándorfehérvárt, elfoglalták Zimonyt, és az oszmán flotta ellenőrzése alatt tartotta a Dunát és a Szávát is. Ilyen módon esély sem nyílt olyan felmentő akció szervezésére, amilyennek révén Hunyadi 1456-ban feltörte a hajózókat és erősítést juttatott a várba. Nándorfehérvár teljes körülvétel után csak egyetlen mód lett volna a vár felmentésére: csatában legyőzni az oszmánokat. Akkor sereg

„Nándorfehérvár teljes körülvétel után csak egyetlen mód lett volna a vár felmentésére: csatában legyőzni az oszmánokat.”

azonban, amekkorának ilyesmire egyáltalán esélye nyílt volna, csak szeptemberre gyűlt össze. Akkorra pedig már nem volt mit felmenteni.⁷

Az 1521. évi ostrom idején Hédervári Ferenc és a fiatal Enyingi Török Bálint állt Nándorfehérvár élén báni címmel. Utóbbi gyakorlatilag „megörökölte” a báni hivatal apjától, Imrétől, akinek – csakúgy, mint Hédervárinak – a kincstár tetemes összeggel volt adósa. Májusban ugyan arra utasították Hédervárit és a Sulyok testvéreket, Török Bálint gyámjait, hogy adják át a várat, ők azonban, a maguk szempontjából érthetően, vonakodtak engedelmessé válni, mielőtt megkapják járandóságukat. Bár végül sikerült kompromisszumot kötni,

végül sem a bánok, sem a velük küldött gyalogosok nem jutottak már be Nándorfehérvára az oszmán ostromzár miatt. Azt, hogy mekkora védősereg állt a

két vicebán, Oláh Balázs és Mór Mihály rendelkezésére, csak megtippelni tudjuk; mindenesetre egy olyan erős végvár, mint Nándorfehérvár, még viszonylag kisebb helyőrséggel is nagyon sokáig képes lett volna feltartani az ostromlókat – feltéve, ha bármiféle remény mutatkozik felmentő sereg érkezésére.

A keresztény szemszögből mérhetetlenül hatalmasra duzzadt oszmán hadigépezet egészen más feltételek között látott hozzá Nándorfehérvár ostromához, mint 1456-ban.⁸ Az ostromágyúk hatékonysága időközben nagyságrendekkel nőtt, ahogy az oszmán gyalogság létszáma is, és mivel felmentő sereg feltűnése sem zavarta meg a hadműveleteket, az oszmán tüzérség módszeresen rontotta a vár falait. Rögtön a szultán megérkezése után, majd néhány nap múlva újra rohammal is próbálkozott az oszmán hadvezetés, ezeket azonban a védők visszaverték. Augusztus 8-án az oszmán tüzérség már olyan komoly károkat okozott a külső vár falaiban, hogy az ostromlók újabb rohamot indítottak. A Duna és a Száva alacsony vízállása miatt az oszmán gyalogság három oldalról tudta

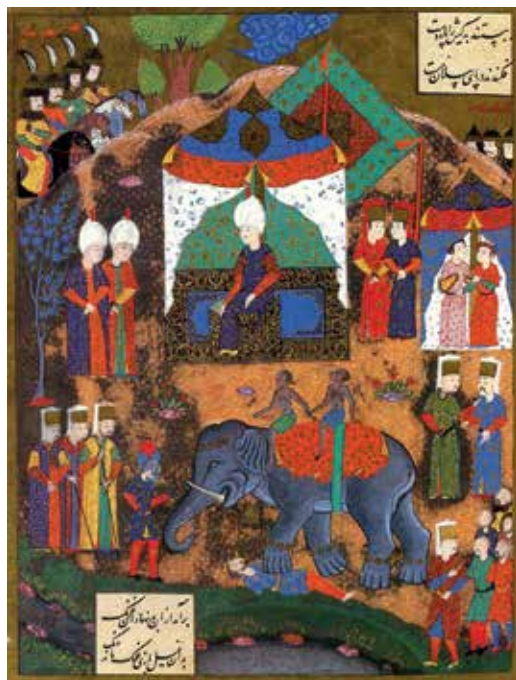
támadni a várost, ami lehetetlenné tette a védelem erőinek összpontosítását. A rohamozó janicsárok elfoglalták előbb a keleti, majd a délkeleti kaput, és betörték a városba. A reménytelenre forduló helyzetben a védők és a megmaradt szerb lakosság a házakat felgyújtva a fellelgyárba menekült.

A város elfoglalása után az oszmán tüzérseget új lőállásokba telepítették, és immár a városból folytatták a fellelgyár falainak törését. Az oszmán tüzerek aknákat is ástak, amelyek a nagyobb falszakaszok megbontásának még ekkor is a legkényesebb módját képezték, feltéve, hogy elég közelről lehetett indítani őket. Mivel komolyabb magyar sereg érkezésének továbbra sem volt nyoma, augusztus 12-én megadásra szólították fel a védőket, de Oláh Balázs vicebán nem fogadta el az ajánlatot. Augusztus 16-án az oszmánok rohamot indítottak a fellelgyár ellen, miután egy várból kiszökött nő elárulta nekik a védők csekély létszámát. A roham azonban – részben koordinációs nehézségek, részben a védők hősiességének ellenállása miatt – kudarcba fulladt. A két korábbi ostrommal ellentétben a támadók ekkor már megengedhették maguknak azt a „luxust”, hogy újabb és újabb rohamokat indítsanak a komoly veszteségek dacára, nem utolsósorban azért, mert az immár oszmán területnek számító Balkánon keresztül folyamatosan érkezett élőerő és utánpótlás is.

Augusztus 17. és 26. között a szultán nem rendelt újabb rohamot, minden bizonnyal azért, mert Bátori nádor serege e napokban kelt át a Szerémségbe, és az oszmánok megint mezei ütközetre számítottak. Az augusztus 26-ai roham sem hozott áttörést, másnap viszont a védősereg egyik vezetője – talán Móré Mihály vicebán, más források szerint más – átszökött az oszmánokhoz. A vár sorsát azonban nem ez pecsételte meg, hanem – a felmentő sereg elmaradása mellett – az oszmán aknászok sikere, akik 27-én hajnalban felrobbantották a Kőles (szerbül Nebojsa) tornyot, a fellelgyár Száva felőli szakaszának legfontosabb elemét. A torony romjain azonnal betörték a janicsárok, és bár a sebesült Oláh vicebán a megmaradt védők – állítólag összesen hetvenkét ember – élén szembeszállt a tá-

madókkal, egyéb híján fadarabokkal és sókockákkal dobálva a támadókat, a túlélők hamarosan kénytelenek voltak a várpalotának abban a megmaradt szárnyában menedéket keresni, amelyet még Cillei Ulrik épített egykor. A reménytelen helyzetbe került védők ekkor tettek egy utolsó próbálkozást, hogy kiderítsék, van-e bármi esély a közeljövőben a felmentő sereg érkezésére. Töröknek öltöztetett kémüket azonban azonnal elárulta egy oszmán táborban lévő társa, mire az oszmánok elfogták, megkínozták és karóba húzták. Nándorfehérvár sorsa eldőlt.

Augusztus 28-án Oláh Balázs tárgyalást ajánlott a szultánnak. Szulejmán, aki úgy értesült, hogy II. Lajos még Budát sem hagyta el (ekkor valójában már Tolnán táborozott), megengedhette magának a nagylelkűséget. A vicebán és társai szabad menetelt kaptak: a szendrői bégnak kellett elkísérnie őket Bálihoz, a boszniai bégnéhez, a magyar végváriak régi ismerőséhez, akinek aztán tovább kellett volna engednie őket magyar területre. Hogy végül mégsem ez történt, annak

valószínűleg nem Szulejmán szószegése volt az oka. Oláhnak és társainak az oszmán táborban felajánlották az átállást – jellemző módon a vicebán egy oszmán szolgálatban álló atyafia –, azt azonban ők megtagadták. Miután Báli bég értesült erről, úgy döntött, hogy inkább megöleti őket. „Kár vóna az ebeknek ennét kimennik, hogy még ennél nagyobb kárt tegyenek a császár népébe, amennyit ekkédig míveltek” – mondta állítólag, és Zimonyon túl, egy Dunához közeli völgyben egy szálíg levágatta őket az embereivel.⁹ Zay Ferenc elbeszélésénél sokkal valószínűbb, hogy a bég egy olyan sérelemért vett elégtételt a vicebánon, amelyet az a szüntelen határvidéki csetepaték valamely epizódja során követett el.

Nándorfehérvár elfoglalásának idején már tekintélyes magyar fegyveres erő állt táborban – kár, hogy nem egy helyen. Maga a király Tolnán táborozott, Szapolyai vajda Erdélyben – éppen, mint öt év múlva, Mohács idején –, a szlavóniai csapatok a Drávától délre, Monoszlónál, Bátori nádor pedig Péterváradon. Az országban körülhordozták a véres kardot, amire csak végszükség esetén kerül sor, „nem is történt ilyen emberemlékezet óta” – írta a velencei követ.¹⁰ Szeptember végére Magyarország mozgósította mindazokat, akiket egyáltalán mozgósítani lehetett; a dolog apró szépséghibája az volt, hogy ez, mint mindig, legkorábban szeptemberre

sikerült, ezt az időpontot pedig nem várták meg a kor legfejlettebb mozgósítási és utánpótlási rendszerével büszkélkedő oszmánok.

Jóllehet Nándorfehérvár elestét megelőzően, augusztus első felében a magyar hadvezetés még azzal számolt, hogy lehetséges lesz a teljes haderő egyesítése és a vár felmentése – láttuk, hogy erre az oszmánok is készültek –, ez végül ugyanúgy nem sikerült, mint öt évvel később Mohácsnál. Szapolyai ugyan megérkezett végül II. Lajos bái táborába, de sereg nélkül, ahogy Bátori nádor is. Ekkor még mindig nem mondtak le arról, hogy kísérlet tegyenek Nándorfehérvár azonnali visszafoglalására, ha már a felmentése nem sikerült. Szeptember 19-ére a király és tábora Mohácsra vonult, és új összpontosítási körletet hirdettek Újlakra. Az egyre népesebb táborban azonban, mint hasonló körülmények között mindig, járvány tört ki, miközben a fizetetlen katonák csapatostul távoztak. Ennek ellenére végül Szapolyai néhány ezer emberrel átment Újlakra, Bátori pedig visszatért Péterváradra, csak éppen ott hagyott csapatai időközben ugyancsak szétszéledtek. Végül, amikor maga II. Lajos is megbetegedett, beletörődve a megváltoztathatatlanba, lefűjták a hadjáratot, és a király november 19-ére országgyűlést hirdetett Budára. A diéta feladata volt dönteni az új helyzetben szükséges védelmi intézkedésekről.

Nándorfehérvár elvesztése önmagában is tra-

gikus volt, az igazi tragédia azonban abban rejlett, hogy az ostrom és annak körülményei nyilvánvalóvá tették a szultán számára Magyarország gyengeségét. Az „erős középhatalom” mítosza omlott le a Kóles-toronnyal együtt, és ettől kezdve kizárólag az oszmánokon múlt, mikor jön el a végső leszámolás órája. Nándorfehérvár (és Szabács) elvesztését a király és tanácsa természetesen a bánok: Hédervári Ferenc és Török Bálint, valamint a Sulyok testvérek nyakába varrta, és kétségtelen, hogy nekik is megvolt a maguk felelőssége a szerencsétlenségben. Az utókor inkább magát a királyt, felelőtlen báróit meg úgy általában az egész Jagelló-királyságot tette felelőssé a kudarcért.¹¹ A legkisebb rész nyilván magát a gyermekkirályt illette, mindenki más tehetett volna többet, vagy tehetett volna jobban a dolgát.

Történelmi perspektívában ugyanakkor értelmetlen a bűnbakkeresés. Magyarország, mint azt Hunyadi János példája mutatja, már a 15. század derekán sem volt önmagában az oszmánok egyenrangú ellenfele, a soha nem létező erőegyensúly pedig végzetesen az utóbbiak javára tolódott el II. Mehmed balkáni és Szelim keleti hódításainak köszönhetően. A magyar politikai elit ezzel már évek óta tisztában volt. A wormszi birodalmi gyűlés után afelől sem lehetett kétségük, hogy a végső harcot II. Lajos országainak egyedül kell majd megvívniuk a hódítókkal – legfeljebb azzal a minimális segítséggel, amelyet a másik sógor, Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg képes lesz „elorozni” bátyja, Károly császár nagyhatalmi ambíciói elől. ■

JEGYZETEK

- 1 FRANKÓI Vilmos 1899. *Werbőczy István 1458–1541*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 167–173. o.
- 2 FODOR, Pál 2016. *The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – a Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 56–74. o. a Szelim halálát követő időszakhoz.
- 3 FODOR Pál 1991. *Magyarország és a török hódítás*. Argumentum Kiadó, Budapest. 38–42. o.; KUBINYI András 2007. A mohácsi csata és előzményei. In: uő: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Argumentum Kiadó, Budapest. 159–170. o. A „szulejmáni ajánlatról” lásd legújabban BÁRÁNY Attila 2014. *A szulejmáni ajánlat: Magyarország, a Török Birodalom és a Nyugat (1521–1524)*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.
- 4 SANUTO, Marino 1878. Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. III. Közli Wenzel Gusztáv. *Magyar Történelmi Tár*, XXV. kötet vagy második folyam XIII. kötete, 201. o. Uo. 216. o.
- 6 PÁLOSFALVI, Tamás 2018. *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*. Brill, Leiden–Boston. 378–380. o.
- 7 Az ostromhoz és a magyar mozgósításhoz, valamint a forrásokhoz vö. Kiss Lajos 1889. Nándorfehérvár bukása (1521). *Hadtörténelmi Közlemények*, II. évf. 389–440., 546–612. o.; SZAKÁLY Ferenc 1980. Nándorfehérvár 1521: a vég kezdete. In: Zay Ferenc: *Az Lándorfejrvár elvesztésének oka e vót és így esött*. S. a. rend. Kovács István, utószó Szakály Ferenc. Magyar Helikon, Budapest. 83–154. o.; PÁLOSFALVI 2018, 380–395. o.
- 8 PÁLOSFALVI Tamás 2017. Nándorfehérvár három ostroma: kérdések és tanulságok. In: Hermann Róbert (szerk.): *„Vár állott...” Tudományos történelmi konferenciák, Vajdahunyadvár 2013–2016*. Line Design, Budapest. 21–38. o.
- 9 ZAY Ferenc 1980. *Az Lándorfejrvár elvesztésének oka e vót és így esött*. S. a. rend. Kovács István, utószó Szakály Ferenc. Magyar Helikon, Budapest. 70–76. o. Az idézet a 75. oldalon található.
- 10 SANUTO 1878, 227. o.
- 11 SZAKÁLY Ferenc 1977. *A mohácsi csata*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–18. o.

Magyar követek Wormsban (részlet)

A fogadós monológja

→ BÁNKI ÉVA

Halrajok, lányrajok! Lányrajok, halrajok!
Csak tessék, csak tessék, erre, erre, uraságok!
Van nálunk sellő – akarom mondani, süllő –
könnyed citrommártással, aszaltszilva-ágyon.
Wormsnak rossz hírért keltették a régiek.
Pedig nálunk csak sellők élnek –
aranyos, édes, dalos, kicsi lányok,
nem bosszúszomjas boszorkányok.

A törökök? Múlt idő.
Csak gyertek, magyarok, félre a búval,
pihenjete meg nálunk! Láthatjátok:
India már a császáré. Ahogy az Indián túli India,
ahol aranymártással locsolgatják a húsokat,
és aranyágyakon hevernek az indiánok.
A Nibelungok kincse kit érdekeli?
Pár év, és nálunk a sellők is fügebort
szürcsölnek aranypohárkából.

Sört vagy rizlinget? Rizlinget vagy sört?
A török, a török, a török... és Nándorfehérvár!
Meg az a Szendrő, Galambóc, Szabács...!
Ó, micsoda nevek! Hogy törne ki a nyelvetek...
És tudom, pénzt akartok, magyarok –
katonát, fegyvert, reményt, segítséget.
De ne óbégassatok! Egyetek-igyatok!
Hamarosan legyőzzük a franciát,
Velencét, az árulót beszorítjuk a tengerbe,
a töröknek aztán híre-hamva nem lesz.
Ó, urak! Mire ezt megisszátok,
híre-hamva nem lesz.

Vagy tán a nagyhangú papot, Luthert félitek?
Megmondom, jóurak, én ugyan nem félek.
Mert egyszer még én is püspök lehetek,
Három asszony hordja majd sellő-ágyra a süllőket.
Egy fogadós nem élhet vígan, mint egy pápa?
Nem lakhat arannyal, ezüsttel díszített palotában?
Nem lehetnek költői, dalosai, csillagjósai,
nem nézegethet festett sellőket az ágyban?
Luther megmondta, már csak hinnem kell...
hinnem kell, hinnem... És Luther erős, mint a vas.
Már csak Károlyt, a császárt kell meggyőznie.

Úgyhogy, magyarok, csak igyatok-egyetek,
egyetek-igyatok! Sört, rizlinget! Kalácsot!
Sellőket, süllőket! Tejjel, vajjal, citrommártással,
kék aszaltszilva-ágyon. És mire kijózanodtok,
mire mindent meg- és kifizettek,
higgyétek el nekem – és ne másnak,
csak nekem higgyetek,

a töröknek híre-hamva sem lesz.

→ **Bánki Éva** (1966): író, költő, irodalomtörténész, a Károli Gáspár Református Egyetem docense, az intézmény kreatív írás specializációjának egyik alapítója és kidolgozója. Legutóbbi kötete *Telíhild Velencében* (Jelenkor Kiadó, Budapest, 2020) címmel jelent meg.

▲ Frans Hals: Fiatalember és nő a fogadóban, 1623 (olajfestmény, 105,4 x 79,4 cm, Metropolitan Museum, New York)

1521: Magalhães/Magallanes/Magellanus/Magellán

→ RÁKÓCZI ISTVÁN

„...nem akad oly bátor szívű fajta
a Gangesz és az Atlanti óceán közt,
Észak vizétől le a ködtakarta
útig, amit a sértett luzitán tört.”
(Luís de Camões: *A Lusiadák*¹)

A portugálok nemzeti eposza csak ilyen szűkszavúan emlékezik hűtlenné vált fiáról, arról a hajósról, Fernão de Magalhãesről, aki egy személyben egyesíti a zseniális hajóst és a kalandort, aki Kolumbusz és Amerika hódítóinak egyaránt örököse. Sorsa Kolumbusszal abban a vonatkozásban egyezik, hogy a portugál királyi udvarnál mindketten kegy s támogatás híján maradtak, így a szomszédos és rivális Spanyolország alattvalóiként írhatták csak be nevüket a felfedezések korának hajózási történetébe. Élete Amerika első konkvisztádorainak pedig abban az értelemben örököse, hogy az utópiateremtés mámoros és felismert „történelmi” pillanatában a keresztény hős pózát keresi. Így éri a halál Mactán őslakosaival szemben egy apró csetepatéban, ahova 1521. április 27-én azért vonul fel hetvenkedve, hogy a Fülöp-szigeteki Cebu szigetének kereszténnyé lett királya előtt bizonyítsa friss szövetségesi hűségüket. Mindez éppen ötszáz éve történt, de 1521 jelentősége más; jelesül az, hogy előtte még feltárta az Atlanti-óceán és a nagy déli tenger, a névadó Magellán számára talán csak az El Niño-áramlás miatt „csendes” óceán között az új útvonalat.

Soha más kapitány hajóorra nem szántott még ilyen hatalmas ismeretlen vizeket. Ezzel a vilá-

tengerek átjárhatósága immár bizonyított tényné vált, és egyben az is, hogy a Föld körülhajózható – „keleti irányból” is. Erre azonban csak mintegy szándék nélkül s kényszerűségből került sor.² Miután Magellán meghalt, s az eredetileg öt hajóból álló flotta utolsó két hajója különvált egymástól, a baszk Elcano kénytelen volt – csak mintegy véstervet megvalósítva – a portugálok Jóreménység-fokán keresztüli útvonalát használni és ezzel Afrika tiltott³ megkerülését választani. A Zöld-foki szigeteken, ahová az elgyötört hajósokat az éhség kergette kikötni, újabb meglepő tapasztalathoz jutnak: úgy tudják, hogy szerda van, míg a portugál telepesek erősítgetik, hogy már csütörtök. E korai félreértésből származik később Verne *Nyolcvan nap alatt a Föld körül* című regényének alapötlete,⁴ illetve a napválasztó vonal keresése, amelyről Umberto Eco írt izgalmas történelmi regényt.⁵ Megkerülték a Földet, és nyertek egy napot.

Mi azonban siessünk cáfolni egyszerre két téves állítást és egyben közhelyet: a Sebastían Elcano révén sikeres visszaút célja nem a Föld megkerülése volt, hanem az, hogy – ellentétben a Magellánnak adott paranccsal, amely az volt, hogy mindig csakis a portugálok felségvizeit elkerülve hajózzanak – hazajuttassa Sevilleába a fűszerekből álló értékes rakományt a *Victoria* hajón, amiért eredetileg nekiindultak a hosszú útnak. Ha az eredeti célt szeretnénk rekonstruálni, nem is Elcano útvonalát kellene feltérképeznünk, hanem Espinosáét. Mindez az 1494-ben Tordesillasban megkötött szerződés⁶

→ *Rákóczi István* (1957): a Portugál Köztársaság Becsületrendje tisztí fokozatával kitüntetett történész, egyetemi tanár, az ELTE Portugál Nyelvi és Irodalmi Tanszékének oktatója. Kutatási területe a portugál irodalom a középkortól a barokkig, az utazási irodalom, a magyar-portugál irodalmi és történelmi kapcsolatok, illetve az európai terjeszkedés története.

▲ A Molukka-szigetek Pedro Barreto de Resende *Livro do Estado da Índia Oriental* című munkájából, 1646 (tinta; 570 × 370 mm, British Museum, London, ff.395v–396r)

értelmezése miatt kapott gyakorlati jelentőséget, amely mint egy narancsot, kettévágta az ekkor éppen feltáruuló glóbuszt. Ha nem húzzák meg a Zöld-foki-szigetektől háromszázhetven mérföldre azt a képzeletbeli és pólustól pólusig futó vonalat, amely érdekszférákat jelölt ki az ibér tengeri hatalmak között, az úgynevezett ellenmeridián, a tordesillasi vonalnak a jórészt még csak spekulatíván ismert Óceániában való újraértelmezése sem lett volna fontos mintegy a Föld „túlsó” oldalán.⁷ Ez önmagában is a másik közhely cáfolata. Ha a Földről nem gömbként gondolkodtak volna – mint tette és vallotta a tudós világ színe-java az antikvitástól folyamatosan Püthagorasztól kezdve Szent Ágostonig s az egyházatyákon, Johannes Sacroboscón keresztül a portugál teoretikusokig –, nem is tudtak volna mit egymás között felosztani!⁸ A „kör négy-szögösítése”, a gömb két dimenzióban, térképen való ábrázolása, az egyenlítőre mért szögek és fokok, szélességi és hosszúsági fokok pontatlansága miatt támadt leginkább tudományos kétely csupán a felekben: hová is tartoznak azok a bizonyos „Fűszer-szigetek”? Magellán útja pedig éppen ezt volt hivatott – nagyon is gyakorlatias okok miatt – eldönteni. Tehát a ma joggal világtörténeti jelentőségüként ünnepelt hőstett nem egyfajta ok-okozat

mentén magyarázható, hanem sokkal inkább csak mint következmény értelmezhető.

Élet + út = életút

A trienti zsinat előtt az anyakönyvezés nem volt még gyakorlatban az Ibér-félszigeten, így Magellán születésének pontos dátuma nehezen meghatározható, amelyet így a szakirodalom 1480 körülre datál. A Sevilleből előkerült dokumentumok ma már kizárják, hogy másutt született volna, mint Porto városa közvetlen közigazgatási körzetében, ami most rossz hír Sabrosa és Ponte da Barca előljáróinak, akik Fernando de Magallanesről mint városuk híres szülöttjéről tartanának megemlékezéseket. Ezeket a hajós volna a legelső, aki magától elhárítaná, hiszen még végrendeletében is kiköti, hogy elsőszülöttje nevét spanyolos formájában használja, és csakis akkor örökölje javait, ha Spanyolországban él és házasodik: tehát döntése végleges érvényű volt, amikor új királya szolgálatába állt.⁹ Különösen az azonos nevet viselő, kiterjedt, több ágra bomló kisenemesi famíliák esetében, mint amilyen a hajósé, nehéz beazonosítani hősrünket – akiről valójában mindössze annyit tudunk, hogy már udvari nemesként is szolgált, mielőtt a katonai szolgálatba lépett. Élete, úgymond, „eseménytelen volt” a kró-

nikások szerint, egészen addig, amíg 1517. október 20-án Sevilleba nem érkezik. Éppen ezért, ettől a ponttól visszafelé kutatva csak az információk apró morzsáiból vagy legendák túlzó halmazából szemezhetjük ki a valóságot.¹⁰

1505-ben a portugálok indiai állama első alkirályának a flottájával Indiában jár, ahová a São Bartolomeu hajón utazott, amelynek a parancsnoka João Serrão volt – talán rokona annak a Francisco Serrão-nak, akivel jó barátságot köt s ápol, és akitől később a

Fűszer-szigetekkel kapcsolatos részletes ismeretei is származnak. Egyszer sebesül csak meg 1508-ban Kálikutban, és 1511-ben részt vesz a délkelet-ázsiai Malakka portugál ostromában. Nem tűnik teljesen lehetetlennek, hogy a maláj szigetek legkeletibb pontjaiig is eljutott, bár Ternatéról és Tidoréról, a szegfűszeg elsődleges termelő- s részben elosztóhelyéről inkább barátja révén jut hiteles információkhoz, aki még António de Abreu 1511 végén indított expedíciójában egy hajó kapitányaként indult el a „mesés” Fűszer-

szigetekre. Magellán azonban 1513-ban visszatér Európába, és a portugál terjeszkedés egy másik, mondhatni hagyományos pontján, az észak-afrikai Azamor katonai erődjében újfent mint „középvezetőt” látjuk viszont.

Itt azonban megtörik pályája. Amikor Lisszabonba ér, megvádolják, hogy „szakaszparancsnokként szabálталanságokat követett el”, de nemcsak a portugál fővárosban, hanem Marokkóba visszatérve sem sikerül tisztáznia magát.¹¹ A krónikás João de Barros úgy tudja, Magellán azért ment Lisszabonba, hogy személyesen is kérvényezze szolgálataiért joggal várt évjáradékának megemelését, de a király itt még a „kezét is elhúzza előle, mikor kézcsókra járult elé”.¹² Ez lenne tehát a „sértett luzitán” valós vagy vélt jogalapja arra, hogy

nem sokkal később Sevillába települjön át, amely hagyományosan is a portugál politikai emigráció, az udvari intrika áldozatainak mentsvára és gyűjtőpontja volt, és ahol Magellán hamar otthonra talált. Egy előző, a sevillai kis- és nagypolitikában jól beágyazott emigráns nemzetség, a Barbosa család lányát veszi nőül, ezáltal a kapcsolatok széles kapui nyílnak meg előtte.¹³ Bartolomé de las Casas – aki majd mint az „indiánok apostola” lesz közismertté – 1518-ban Valladolidban futólag találkozik vele, így

az ő leírásából úgy tudjuk, hogy ez idő tájt Magellán „külsője nem mutatott különösebb tekintélyt, lévén inkább kicsiny testalkatú, igaz, azzal sem tűnt ki, hogy túl sok vagy túl kevés jutott volna neki a bölcsességből, ami inkább a megfontoltság és a bátorság tövéből fakadt”.¹⁴ E sorokból úgy tűnhet, középszerű volt, noha tapasztalt: érett férfi, aki úton van az udvarba, hogy előadja tervét, és látszólag készen állt a nagy küldetésre. A paradoxon ebben áll: csak maga a küldetés emelte őt fel igazán, s tette naggyá a humanisták tollán már latinos *Magellanus* nevet.

Erisz almája – Parisz ítélete

Magellán – ahogyan a neve magyarul rögzült – Lisszabonból nem egyedül érkezett, hanem egy portugál tudós kozmográfus, Rui Faleiro társaságában, akit hozzá hasonlóan frusztráltak otthoni körülményei. A csillagászatban jártas és Salamanca egyetemén tanult Faleiro nemcsak mint barát, hanem a vállalkozás „társötletgazdájaként” is érkezett Sevillába. A térképekkel és egy különösen érdekes – bár mára elveszett – földgömb segítségével¹⁵ meggyőzték a burgosi kereskedelmi köröket, majd a spanyol I. Károly király, a későbbi V. Károly császár udvarát tervezett vállalkozásuk sikeréről. Nem kevesebbet állítottak ugyanis, mint azt, hogy a Fűszer-szigetek – a drága és keresett, a szállíthatóság szempontjából ideális, mert könnyű szegfűszeg, szerecsendió és más, nem dömpingáron Európában teríthető fűszerárú (mint a bors) hátsó-indiai őshazája – valójában nem is a portugálok érdekszférájába tartozik, bár ők fölözik le a hasznát a századforduló óta.

Vasco da Gama révén a portugálok 1498-ban eljutottak az indiai Kálikutba, Gama alkirály utódai pedig thalasszokratikus kereskedelmi birodalmat építettek ki a relatív erőfölény talaján szerte India partjainál. Kiismerték a monszunok szerepét a hajórajok navigációjában, új kereskedelmi partnereikkel kiszorították a muszlim riválisokat, és ezzel a levantei fűszerkereskedelem európai közvetítőit, a genovaiakat és velenceiket sodorták ellátási nehézségekbe. A hajók és ágyúk, az elosztás köz-

pontjainak elfoglalása két évtized alatt a portugál dominancia új hálózati rendszerét vitte sikerre.¹⁶ A terjeszkedő és tengerentúli birodalmat építő Portugália nagyjából annyi előnyt élvezett a szomszédos riválissal szemben, hogy a világtengereket – az Atlantikummal kezdve – már jóval előbb felderítette és kizárólagos sajátjának tekintette (*mare clausum*), magának tartva fenn az Indiai-óceán térségének egészét is, ahonnan a fűszerek jórészt az Afrikából nyert aranyért cseréltek gazdát.

Portugália nagyjából annyi előnyt élvezett ebben a tengerjáró versenyfutásban, amennyivel előbb került sor a királyság területének teljes visszafoglalására a móraktól, ami Spanyolország esetében csak 1492-ben következett be. Granada visszavívásának diadalmas pillanata pedig egybefonódik a másik – genovai-portugál – hajózási ismeretekkel felvértezett „kultúrhérosz”, Kolumbusz felfedezésével. „Nyugat-India”, vagyis Amerika feltárásával Spanyolország nemcsak behozza hátrányát, hanem, mondhatni, az „ölkbe pottyant az Újvilág”. Az északi Atlantikum szigeteit az úgynevezett alcáçovasi szerződés 1479-ben egyszer már elosztotta: Kasztíliának jutottak a Kanári-szigetek, amelytől délre húztak egy válaszvonalat, ettől délre a portugálok terjeszkedhettek tovább. A tordesillasi szerződés ezt a vonalat kilencven fokkal elfordította, észak–déli irányban húzta meg – amivel Spanyolorzágnak „jutott” az ekkor még nem kontinensként felismert Újvilág –, míg Portugália széles és biztonságos hátországot nyert az Afrika körüli új India-kereskedés számára.¹⁷

Ennek egy távoli, csatolt leágazási pontja volt a Maluku-szigetek, ahová kétéves előkészületek után végre elindultak Magellán hajói. A legénység – éppen az út várható nehézsége miatt – elég nehezen állt össze, és ennek tudható be nemzetközi összetétele is, amelyben Itália fiai, görög matrózok, német tűzérek mellett nagy számban alkalmaztak – főleg a kormányosi pozícióban – portugálokat, ami még a parton egy incidens forrása volt, és baljós árnyakat vetett a közös utazásra. Magellán nagyszámú rokonsága és a személyes szolgálata alá vont bizalmi emberek sokasága azt a benyomást keltette,

hogy az utazás során jól számolt a fegyelem megtartása miatti nehézségekkel, amelyek kitörését előrevetítették a hagyományos ellentétek. Mint látni fogjuk, a vezető tisztek és tisztséget viselők sűrű cseréje sem tudta elfojtani a lázadások csíráját. Az ötletgazda Rui Faleiro helyére – aki belebolyodik abba, hogy az utolsó pillanatban összes érdeme dacára hoppon marad – Juan de Cartagena, a királyi biztos kerül. Ekkor még nem tudja, hogy rá a tébolynál is rosszabb sors vár: 1520. augusztus 24-én egy társával együtt büntetésül kiteszik a fagyos és elhagyott patagón partokon.

Egy utazás kronológiája veszteségei tükrében

A Magellán-expedíció 1519. szeptember 20-án öt hajóval, fedélzetén kétszázharminchét fővel fut ki – ismételjük, nem világ körülínek tervezett útjára – Sanlúcar de Barrameda kikötőjéből. Két hónap múlva érik csak el az Egyenlítő vonalát, amelytől északra, a Kanári-szigeteken és délre, a brazil partokon további két-két fővel gyarapodik a hajózó létszám. Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy hányan éltek túl az expedíciót, relatíve nagy számhoz jutunk. Mindenesetre többen, mint az a tizennyolc fő, akik Sebastían Elcano vezetése alatt 1522. szeptember 28-án visszaértek Sevilleba, utazásuk kiindulópontjára. Más számítások szerint huszonegy fő érkezett, de a túlélőkhöz hozzávehetjük azokat is, akiket a Victoria kapitánya 1522-ben magára hagyott a Zöld-foki-szigeteken, amikor azok „lebuktak” a portugál hatóságok előtt (abból tudták meg, hogy nem Amerikából érkeztek, mint állították, hogy fűszerekkel kívántak fizetni a vásárolt élelmiszerekért). Később ez a tizenkét fő Lisszabon közvetítésével ugyancsak visszajutott Sevilleba.

Ehhez a számhoz csatlakozik még a San Antonio legénysége, amely 1521. május 6-án érkezett meg ötvenöt fővel fedélzetén. Igaz, ők csak az utazás atlanti szakaszát tették meg, hiszen ezen az eredetileg éppen Juan de Cartagena vezette hajón tört ki Magellán ellen a zendülés, és ugyancsak ez volt az a hajó, amely később, 1519. október 8. körül dezertált, s visszafordult Spanyolországba a Magellán-szoros bejáratától.¹⁸ Így természetesen

ez volt a hajóraj egyetlen tagja – a visszaúton még elveszített két utasa dacára –, amelyik csak minimális emberveszteséget könyvelt el.

Tudjuk azt is, hogy a Santiago nevű hajó 1520. május 3-án hajótörést szenvedett a ma dél-argentín Santa Cruz folyótól három mérföldnyire, de ennek túlélői nagy erőfeszítések árán gyalogszerrel visszataláltak a többi hajóhoz ez év május 20-án. Szinte napra pontosan egy év múlva teljedik be a Concepción sorsa: valahol a csendes-óceáni Bohol és Panglao szigetei között közös megegyezéssel felégetik, és az akkorra már csak száztizenhárom túlélőt szétosztják a másik két vitorlás, a Trinidad és a Victoria között. Az előző pár nap történései nem keveset nyomtak a latban e döntés meghozatalakor, május 1-jén ugyanis az expedíciónak huszonhat további emberébe került a hiszékenységek: egy nehezen értelmezhető lakomán Cebu királya megmérgezi vagy a parton kaszabolja le vendégeit, amihez ha hozzáadjuk a főkapitány és társai 1521. április 27-ei halálát, beláthatjuk, hogy végül is logikus döntést hoztak. 1521. szeptember 16-án a hajókonvoj korábbi főkormányosát, a portugál João Lopes de Carvalhót leteszik Magellán halála óta viselt főkapitányi tisztéről, és helyére a spanyol Gonzalo López de Espinosa kerül, míg a Victoria kapitányának Sebastián Elcanót választják. A hajó neve „győzelem” – *nomen est omen* –, és a Victoria 1521. december 21-én hatvan fővel a fedélzetén visszahajózik Tidore szigetéről, majd háromnegyed év múlva, 1522. szeptember 8-án sikeresen be is fut Sevillebe.¹⁹

A másik hajó ellenkező irányban indult. „Az Espinosa vezette Trinidad az észak-csendes-óceáni útvonal mellett döntött, amivel meg kívánták kerülni az északkeleti passzátszeleket, hogy elérjék a középső szélterületen az uralkodó keleti irányú szeleket. Egészen természetesnek tartjuk, hogy maga Magellán is így tett volna, ha életben marad, már csak azért is, mert ez a manőversorozat nagyban hasonlított az Antillákról hazavezető útvonalra az Atlantikumban, amit a spanyol hajózási iskola ekkorra már két tucat éve ismert és gyakorolt” – állítja a náutica szakértője.²⁰ A hajó

megfogyatkozó legénysége azonban élelem és meleg ruházat híján nem tudott az állandóan a Trinidaddal szemben fújó északi szelekkel megbirkózni, ezért inkább visszafordultak a Molukkákra, ahol a portugálok ellátták, majd bebörtönözték őket.

A túlélők harmadik csoportját a Trinidad legénységének az az öt tagja alkotta, akiket a portugálok foglyul ejtettek a Fűszer-szigeteken. Végül ők is körbehajózták a Földet, csak épp nem értek vissza Európába 1525 vagy 1526 előtt. Gonzalo Gómez de Espinosa mellett ott volt a tüzér Hans Vargue (Bergen? Varga?), aki egy Argentínában élő magyar történész feltételezése szerint az első magyar ember volt, aki Dél-Amerikában járt.²¹ Abból a kétszázharminchét emberből tehát, aki 1519. szeptember 20-án hajózott ki Sanlúcar de

CRAVO

▲ A szegfűszeg és az azt érelő fa első európai ábrázolása (Cristóbal Acosta: Kelet-Indiák gyógy- és fűszernövényei, Burgos, 1578)

▼ A lisszaboni Szent Jeromos-kolostor bolt- és állvelei leképezik azt a hálózatosságot, amellyel napjaink történetírása újírálja az európai felfedezések történetét

Barramedából, csak harmincöt került meg a Földet. Húsz spanyol (közülük heten voltak baszkok), négy görög, négy portugál, három olasz, két német, egy francia és egy flamand.²²

Ki került meg először a Földet?

Erre a kérdésre egyértelműnek tűnik a válasz: természetesen a fentiek, akiknek névsora közzismert. Elcano kapitány, valamint három kiválasztott kormányos társa, akik V. Károly császár előtt is beszámoltak a nagy utazásról, nemesi címet is kaptak, amelyben a jelmondat hirdette: *Primus cui circumdedisti me.*²³ Valóban? De mi van akkor, ha nem egyetlen utat veszünk figyelembe?

Nos, ha így teszünk, akkor nincs ugyan egyértelmű válaszunk, csak alapos gyanúnk arra, hogy talán mégsem ők voltak a kiválasztott legelső, hanem egy rabszolga, aki Enrique névre hallgatott. A hajónaplóban a neve mellett az áll, hogy malakkai

illetőségű volt, a Trinidad hajó fedélzetén utazott, és busás zsoldot, havi ezeröttszáz maravedít kapott mint az expedíció tolmácsa. Enrique zsoldlapja 1521. május 21-ével zárul le, amely ugyanakkor minden bizonnyal nem a halála napja volt. Története Malakkában veszi kezdetét a fűszerelosztás stratégiai pontjának 1511. évi sikeres ostromakor. Annak is az elején; ha a megvásárolt rabszolga kereszténnyé válását a naptár Henrique-napjához, július 13-ához kötjük, az ő nagy utazása ekkor veszi kezdetét.

A fiatal rabszolgafiú végigjárja gazdája, Magellán útvonalát: Hátsó-Indiából Indiába jut, innen Mozambikba, majd tovább a marokkói portugál erődbe, Azamorba, onnan Portugáliába, majd Spanyolországba megy, ahonnan még mint rabszolga, de egyben már mint tolmács indul útra gazdája társaságában újra Keletre, csak hogy most ellenkező irányból, mint ahonnan érkezett. Minderről számos forrás tanúskodik. Az a tény, hogy Magellán végrendeletében, még 1519-ben is megemlékezik róla (tízezer maravedít hagy rá), kettejük bizalmas kapcsolatának a jele még akkor is, ha a dokumentum szűkszavú, és csak annyit árul el róla, hogy „barna bőre van, fogoly, és hozzávetőleg huszonhat éves”,²⁴ amikor az írás születik. Nem ő az egyetlen „nyelv”; egy goai társa mellett még egy matróz is hadra fogható az első tárgyalások alkalmával. Cebu szigetén valóban kiderül, hogy hasznos volt Enrique tolmácsi alkalmazása, jól megérteti magát a helyiekkel. A nyelv, amelyet használ, bizonyára a térség közvetítő nyelve, a maláj (bár van, aki személyében nem anyanyelvű malájt, hanem éppen hogy filippinót láttat), annak ellenére, hogy Szumátra szigetén születhetett.

Az akkulturált, spanyolul és portugálul tudó rabszolga ura halálakor, 1521. április 27-én ugyan felszabadul, de az expedíció tagjainak továbbra is szükségük van rá tolmácsként. Amikor május 1-jén az expedíció egy csoportja részt vesz a végzetes lakomán, amelyet Cebu uralkodója ad, s ahol megmérgezik őket, hajón maradt társak rögzítik: Enrique, a „nyelv” nincsen az áldozatok között. Ettől kezdve nyoma vész az írott források lapjain, hogy saját emlékezetébe lépjen át vagy mint

áruoló, vagy mint Magellán hű társa rögs útjain. A legnagyobb valószínűség szerint talán automatikus felszabadítása miatt hagyja el az expedíciót. A sűrű és nagymértékben könnyű hajóösszekötés révén eléri Malakkát, ahová minden bizonnyal hamarabb jut el, mint ahogyan a Victoria túlélő utasai eljutottak Sevilleába. Ez utóbbi történet egy analógiára támaszkodik: egy másik, Martin de Ayamonte nevű, színes bőrű matrózinás is így jut szülőföldje közelébe, ő Timorból szökik meg a Victoria fedélzetéről, hogy egy maláj vagy hindu rokonához csatlakozzon, mint Juan Gil feltételezi.²⁵

De Maluccis Insulis...

„A kik hajókon tengerre szállnak, és a nagy vizeken kalmárkodnak, azok látták az Úrnak dolgait, és az ő csodáit a mélységben” – írja a zsoltaáros.²⁶ Magellán útjának híre mégis, mondhatni, a „szelek szárnyán” terjedt, és korán közismertté vált. Maximilianus Transylvanus²⁷ császári titkár nemcsak szerencsés (fül)tanú Magellán visszatért útítársainak királyi kihallgatásán 1522. szeptember 22-én, hanem Sebastián Elcano és az általa kiválasztott, V. Károly előtt megjelent két társa²⁸ mellett külön is begyűjti és rendszerezi, illetve interpretálja a Victoria többi életben maradt utasainak információit – beleértve talán a Magellán emlékezetét leghűségesebben szolgáló Pigafettát is, aki a magelláni utazásnak előbb szemtanúja, majd krónikása és ma fő forrása.

A *De Maluccis insulis* szerzője, Maximilianus Transylvanus nemcsak V. Károly titkára volt, hanem vele egyszerre, sőt párhuzamosan Mathäus Lang salzburgi érsek familiárisa is, ami kettős köttetésének természetét illetően nem lényegtelen a levél születése kontextusának szempontjából. Mathäus Lang vonatkozásában érdemes kitérni sajátos szerepére a Magellán-expedíció híreinek „multiplikátoraként” is. Vele válik ugyanis az epistola magánközlésből közhírré. A levél címzettje – az ecói értelemben vett befogadó – valójában csak pseudocímzett; funkciója a szövegen belül a Lukács evangéliumának elején, illetve az Apostolok cselekedetei bevezetőjében megszólított Theofiloszéhoz hasonló. Ha a nevet jelképesen

értelmezzük, a *Theo + filosz* nem más, mint a hívő, azaz a Logosz/Isten barátja, a vele (elsősorban az igen keresztül) kapcsolatot építő munkatárs. Ha Lang nevével tesszük meg mindezt, arra jutunk, hogy a németben kettős értelmű *lang* egyszerre jelent hosszút (itt: valaminek a meghosszabbítását), illetve közvetítést: a hírek továbbítását valaminek a révén, valamin keresztül. A birodalompolitikai okokból éppen Nürnbergben időző salzburgi érsek a német kiadói körök felé továbbítja Transylvanus levelét, amivel egyben recepciója fókuszát is meghatározza, és – mint látni fogjuk – a közép-európai tudós körök reakciói a levélben leírt információk értelmezésében így gyorsabbak lesznek, mint a humanista szellemi központokból kiinduló következtetések, amelyek ugyanakkor hosszabb érvényűnek bizonyultak, és általánosabb következtetéseket eredményeztek Magellán útja interpretálásakor.²⁹ Transylvanus egy analógia által mintegy felmentve Magellánt a „hazaárulás” vádjá alól párhuzamba állítja a hajósnak és apósa testvérének, Cristóbal de Harónak az életpályáját,³⁰ akik Spanyolországban kamatoztatják (utóbbi a szó legszorosabb értelmében) azt a tudásukat, amelyre még Portugáliában tettek szert.

„Spanyolországba érkezett négy esztendővel ezelőtt Ferdinandus Magellanus, ez a híres portugál férfi – aki sok éven át mint portugál hajók parancsnoka a Kelet minden tájékát bejárta –, mivel meggyűlölte a királyát, akiről azt panasolta, hogy a legnagyobb mértékben háládatlan iránta. Ugyanígy Christophorus Haro, apósom testvére – aki az általában Lisbonának nevezett Ulissipóból sok esztendőn át nagy hasznot hozó kereskedést folytatott a Kelettel, végül még a sinaiak népével is – Spanyolországba költözött, mivel a portugál király részéről nagy jogtalanság érte.”³¹

Magellán a kezdetek kezdetétől számíthatott a Maximilianus Transylvanus új rokona, Cristóbal de Haro vezette burgosi „befektetői csoport” támogatására. Valószínű feltételezés – állítja Rui Manuel Loureiro³² –, hogy Magellán már abban az időben is kereskedelmi kapcsolatban állt Cristóbal de Haróval, a jómódú spanyol kereskedővel,

amikor Lisszabonban élt, ahol jelentős szerepet vállalt a tengerentúli üzletekben, többek között néhány kelet-ázsiai áruval kapcsolatosan.³³ Mivel Magellán utazása az általuk pénzelt Juan Solís (alias João Dias Solís)-féle, a La Plata folyó torkolatáig eljutó expedíció (1515–1516) természetes folytatása volt, eredetileg kizárólag saját maguk kívánták – immár Spanyolországból – felszerelni és útnak indítani a portugál hajóst.³⁴ Cristóbal de Haro még 1517-ben, harmincöt éves korában az I. Manuel királlyal (1495–1521) kialakult érdeklentét miatt Spanyolországba költözött, ahol később fontos pozíciót töltött be a spanyol tengeri expedíciók finanszírozásában és irányításában.³⁵ Nincs min csodálkozni tehát, hogy röviddel később éppen ő lesz a Magellán-projekt egyik mozgatórugója. Azonban korántsem egyedül, hiszen tudjuk, hogy a Fuggerekkel ugyancsak jó kapcsolatot ápolt,³⁶ éppen úgy, mint ahogyan a Welserek is a földrajz iránt érdeklődő német tudós, humanista körökkel,³⁷ még rokon kapcsolatok révén is. Természetesen a Victoria és az Elcano visszaérkezése után gyűjtött információk is visszacsatolást nyertek az érdekel

és jól tájékozott kereskedelmi körökhöz, s mint tudjuk, az egyedülként Sevillába visszatért hajó fűszerrakományát Enrique Ehinger, a Welserek kereskedelmi megbízottja vásárolta fel, két részletben likvidálva annak ellentételét 1523 májusára.³⁸

Maximilianus Transylvanus Diego de Haro lányával kötött első házassága révén is közvetlenül kapcsolódik a fenti körökhöz, hiszen apósa ugyanannak az úgynevezett „burgosi” csoportnak a kereskedelmi megbízottjaként működött Antwerpenben. Számtalan esetben látjuk, hogy a 16. századi tőkekihelyező láncolatok családi szálon futnak és hálóznak be több politikai nemzetet, olykor több kontinenst is – amelybe beletartoztak a politikába is „kihelyezett” ágensek, bizalmasok, informátorok. Ebből a szempontból pedig a *De Moluccis insulis szerzőjét* – úgy vélem – bátran tekinthetjük egyszerre három hálózat kapcsolódási pontjának is, aki I. Károly spanyol király (majd V. Károly német-római császár) adminisztrációjában, a salzburgi érsek familiárisaként, valamint a német kereskedelmi körök humanista információs hálózatában egyaránt fontos szerepet kapott. ■

JEGYZETEK

- 1 CAMÖES 1997, 98. o. (II. ének 55. strófa).
- 2 Már műve címében (*Magellán drámája, avagy akaratlanul is a világ körül*) is ezt hangsúlyozza THOMAZ 2017.
- 3 A Zöld-foki szigetektől háromszázhetven tengeri mérföldre húzódtott a két, terjeszkedésben élenjáró hatalom között a határ. Ettől nyugatra kizárólag a portugálok hajózhattak, keletre pedig csak a spanyolok. I. Károly spanyol király, akinek megbízottai éppen házassági szerződését tárgyalták a lisszaboni udvarban, kínosan ügyelt arra, hogy ne adjon helyet az ebből fakadó súrlódásnak. Magellán utasításába *expressis verbis* belekerült, hogy a spanyol hajók számára tilos más vizeken haladni.
- 4 Bár Verne regényében Phileas Fogg nyugatról kelet felé haladt, és úgy nyert egy napot. Ha fordítva utazik, mint Magellán, veszített volna: Mr. Fogg és kísérete azt hitte, hogy elkéstek, és december 21-én este értek Londonba, habár csak 20-a volt. Ha úgy utaztak volna, mint Magellán, akkor azt hitték volna, hogy időben érkeztek, miközben késtek volna egy napot. – A szerk.
- 5 Eco 1998.
- 6 Magyar szövege: RÁKÓCZI 2006, 258–264. o.
- 7 RÁKÓCZI 2006, 147–163. o.
- 8 THOMAZ 2017, 33–44. o.
- 9 GIL 2009, 328. o.
- 10 LOUREIRO 2017. Magyar nyelven, megjelenés előtt: *Világtörténet*, 2021/2.
- 11 Uo. 24–26. o.
- 12 BARROS 1973, 5: 622–631. o. Magellán életének ez a szakasza azért is érdekes, mert ekkor találkozhatott João de Lisboa kormányossal, aki nemcsak egy gyakorlati hajózási kézikönyv, az ekkor még csak kéziratban ismert *Tratado de Agulha de marear* (Traktátus a tengerészeti irányítástól) szerzője volt, hanem éppen ő volt az a portugál, aki a dél-atlanti vizeket legjobban ismerte, beleértve a Rio de la Plata vidékét.
- 13 GIL 2009, 252–254. o.
- 14 LAS CASAS 1875–1876, 2: 101. o.
- 15 Lásd magyar nyelven: TÖRÖK 2021.
- 16 Lásd RÁKÓCZI 2005.
- 17 RÁKÓCZI 2006, 120–121. o.
- 18 THOMAZ 2017, 96. o. Védekezésük az volt, hogy ők csak siettek megvinni a jó hírt, miszerint megtalálták a hőn áhított és keresett átjárót.
- 19 Uo.
- 20 PEREIRA 2012. Magyar nyelven, megjelenés előtt: *Világtörténet*, 2021/2.
- 21 SZABÓ 1982, 17–19. o.
- 22 Minden kortárs számítás kiindulópontja CASTRO–HAMON–THOMAZ 2007, 473. o.
- 23 VÁRELA 2019, 177. o.
- 24 GIL 2009, 285. o.
- 25 Uo. 338. o.
- 26 Zsolt 107,22–23; Károli-ford. Lásd még: Kovács 1975, 88–89. o.
- 27 Vö. Ács 1961; RÁKÓCZI 2007–2008; valamint a *Világtörténet* 2012/2. számában megjelenésre váró *Maximilianus Transylvanus: színe és*

- visszaja című munkámat, amelynek *Rendszer versus hálózat* című fejezetét e helyütt kivonatolom.
- 28 Úgy a népszerű Laurence BERGREEN (2003, 372. o.; magyar kiadása: BERGREEN 2004, igen sok fordítási félreértéssel), mint Francisco Contento DOMINGUES (*Grandes Viagens Marítimas*, 1989, 121. o.) megjegyzi, hogy a nápolyi és rodoszi, baszk és elzászi, itáliai és ibér származású, húszas éveiben járó legénységtől nem volt elvárható igényes emlékezés; igaz, a kormányos Francisco Albo ott van a császár előtt, Antonio Pigafetta azonban – bízonyára Elcano jogos ellenérdekeltsége miatt – nem kapott meghívást.
- 29 Természetesen a Sebastián Elcano által küldött Aviso már a Victoria kikötése után közvetlenül elindította az expedícióval kapcsolatos hírek kisugárzását a császári adminisztrációtól az európai udvarok – elsősorban Velence – felé. AGUINALGALDE (2019, 190–191. o.) megjegyzi, hogy sorol fel emellett, hogy Gattinara és Maximilianus Transylvanus előtt egy követ, Gaspar Contarini (1483–1542) eljuttatja a legelső híradást diplomáciai csatornákon keresztül Velencébe (1522. november 3-án ér a levél a Palazzo Ducaleba), de családján keresztül a kereskedelmi körök, sőt a térképező Zorzi (†1538) révén a tudomány emberei is értesülnek a nagy fontosságú eseményről. A hír Velencéből továbbgyűrűzik például Raguzá felé.
- 30 BÉNAT-TACHOT 2011.
- 31 Ford. Salánky József. Maximilianus Transylvanus levelének teljes magyar fordítása: „Nagyon kellemes olvasmányul szolgáló levele a Főtisztelendő Salzburgi érsek úrhoz a Molukki-szigetektől és más sodálatos dologról, amiket a spanyoloknak V. Károly császár öfélése kezdeményezéséből végrehajtott legutóbbi tengeri utazása fedezett fel a minap.” (In: *Az Újvilág hajószói* 1968, 338. o.)
- 32 LOUREIRO 2017, 24. o.
- 33 Magellánnak valóban voltak ilyen kereskedelmi ügyletei, de az Haro család valójában a brazil (vagy borszőnyfa), Brazília első kiviteli cikke, a keresett festőanyag kereskedésével jutott tetemes vagyonhoz. (Lásd GIL 2009, 329. o.)
- 34 Uo. 252–253. o.
- 35 Ez nem más, mint a Cristóbal de Haro által olyannyira áhított Casa de la Contratación de la Especiería volt (vö. uo. 254. o.).
- 36 Lásd POHLE 2017.
- 37 Konrad Peutinger augsburgi humanista felesége például Margarete Welsler volt. GIL (2009, 327. o.) szerint Schöner és Cristóbal de Haro kapcsolatát Rolando Lagardia Trias meggyőzően bizonyítja *El predescubrimiento de la Rio de la Plata* (1973) című alapvető munkájában.
- 38 GIL 2009, 307. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ács Tivadar 1961. Maximilianus Transylvanus, a Magallanes-expedíció krónikása. *Filológiai Közöny*, 7. évf. 1–2. sz. 126–131. o.
- AGUINALGALDE, Francisco Borja 2019. Habent sua fata libelli. Elcano y la construcción del relato de la primera circunnavegación, una historia apasionante de errores e imprecisiones. In: *Anais de História do Alémar*, XX. évf. 173–214. o.
- BARROS, João de 1973. *Décadas da Ásia*. 1–8. köt. Szerk. Nicolau Pagliarini. Livraria Sam Carlos, Lisszabon.
- BÉNAT-TACHOT, Louise 2011. Cristóbal de Haro, un marchand judéo-convers entre trois mondes au XVIe siècle ou le défi d’une „globalisation” avant l’heure. In: Esther Benbassa (szerk.): *Les Sépharades. Histoire et culture du Moyen Âge à nos jours*. Presses de l’Université Paris-Sorbonne, Párizs. 135–160. o.
- BERGREEN, Laurence 2003. *Over the Edge of the World. Magellan’s Terrifying Circumnavigation of the Globe*. William Morrow, New York.
- BERGREEN, Laurence 2004. *Magellán a Föld körül*. Ford. Erdélyi András. General Press, Budapest.
- CAMÕES, Luís de 1997. *A Lusitadák*. Ford. Hárs Ernő. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- CASTRO, Xavier – HAMON, Jocelyn – THOMAZ, Luís Filipe F. R. (szerk.) 2007. *Le voyage de Magellan 1519–1522*. Éditions Chandeigne, Párizs.
- ECO, Umberto 1998. *A tegrnag szigete*. Ford. Barna Imre. Európa Kiadó, Budapest.
- GIL, Juan 2009. *El exilio portugués en Sevilla, de los Braganza a Magallanes*. Fundación Cajasol, Sevilla.
- Grandes Viagens Marítimas*. Átdolg., jegyz. Luis de Albuquerque – Francisco Contento Domingues. Alfa, Lisszabon, 1989. (Biblioteca da Expansão Portuguesa 1.)
- KOVÁCS Sándor Iván 1975. *Pannóniából Európába*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LAGARDIA TRIAS, Rolando 1973. *El predescubrimiento de la Rio de la Plata por la expedición portuguesa de 1511–1512*. Junta de Investigações do ultramar, Lisszabon.
- LAS CASAS, Bartolomé de 1875–1876. *História de las Indias*. Szerk. Marques de Fuensanta del Valle – José Sancho Rayon. Miguel Ginesta, Madrid.
- LOUREIRO, Rui Manuel 2017. *Fernando de Magalhães em Portugal*. In: *In Medio Orbe (II). Personajes y avatares de la I Vuelta al Mundo*. Actas del II Congreso Internacional sobre la I Vuelta al Mundo, celebrado en Sanlúcar de Barrameda (Cádiz) los días 20 y 21 de septiembre de 2017. Junta de Andalucía, Consejería de Cultura, Sevilla. 19–30. o. Web: https://www.academia.edu/35690604/Fern%C3%A3o_de_Magalh%C3%A3es_em_Portugal_2017. (Letöltés: 2021. április 17.)
- PEREIRA, José Malhão 2012. *Da viagem de Fernão de Magalhães ao estabelecimento da rota da especiería de Espanha. Factores náuticos e meteorológicos*. In: *Estudos da história da náutica e das navegações de alto-mar*. Edições Culturais da Marinha, Lisszabon.
- POHLE, Jürgen 2017. *Os mercadores banqueiros alemães e a Expansão Portuguesa no reinado de D. Manuel I*. Centro Humanidades, Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa – Universidade dos Açores, Lisszabon.
- RÁKÓCZI István 2005. Portugália és első gyarmatbirodalma Európa ege alatt. In: Fischer Ferenc – Kozma Gábor – Domingo Lilón (szerk.): *Az „EncUEntros – Magyarország, Európa és Ibero-Amerika régi és új találkozásai” szakmai tudományos nap előadásai*. PTE Ibero-Amerika Központ, Pécs. 131–144. o.
- RÁKÓCZI István 2006. *Tengerek tengelye – Ibér terjeszkedés az Atlantikum-ban a 15–16. században*. Mundus Kiadó, Budapest.
- RÁKÓCZI István 2007–2008. *De Maluccis Insulis de Maximilianus Transylvanus, una fuente olvidada, una fuente por explorar. Cuadernos de Estudios Borjanos*, L–LI. évf. 332–333. o.
- SZABÓ László 1982. *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519–1900)*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- THOMAZ, Luís Filipe F. Reis 2017. *O drama de Magalhães e a volta ao mundo sem querer*. Gadiva, Lisszabon.
- TÖRÖK Zsolt 2021. Utazás a föld peremére. *Élet és Tudomány*, 76. évf. 14. sz. 433–444. o.
- Az Újvilág hajószói*. Kolumbus, Vespucci, Magellán. Ford. Lontay László – Salánky József – Tassy Ferenc. Bev., jegyz. Tassy Ferenc. Gondolat Kiadó, Budapest, 1968. (Világjárók. Klasszikus útleírások.)
- VARELA, Consuelo 2019. *Los cronistas españoles del viaje de Magallanes-Elcano*. In: Rui Manuel Loureiro (szerk.): *Em demanda da biblioteca de Fernão de Magalhães*. Biblioteca Nacional de Portugal, Lisszabon. 175–182. o.

„Isten veletek, versek s lantok / húrján csendülő tiszta hangok...”¹

Clément Marot és a reformáció költészetének kezdetei a 16. századi Franciaországban

→ ARATÓ ANNA

A fenti sorokkal intett búcsút 1537 októberében Clément Marot a francia királyi udvarnak, miután egyre nyíltabban vallott protestáns nézetei miatt I. Ferenc menesztette apródi szolgálatából. Ekkorra vallási kihágásai miatt az ifjú Clément már megjárta a hírhedt párizsi Châtelet-börtönt is, igaz, az ellene szóló vád meglehetősen ingatag volt: Isabeau nevű szerelme, akinek csapodárságát Marot színes részletekbe bocsátkozó versbe foglalta, bosszúból azzal vádolta meg a költőt, hogy nagybőjt idején mértéktelen szalonnázásokban vett részt.¹ Marot egyházi kapcsolatai révén hamar kiszabadult ugyan a fogságból, de ezt követően rendszeresen eretnekséggel vádolták, és helyzete az udvarban is tarthatatlanná vált. A király húga, az egyedülálló irodalmi műveltsége okán „tizedik múzsaként” számontartott Navarrai Margit pártfogásának köszönhetően Marot végül egy időre elhagyta az országot, és az itáliai Ferrarában telepedett le, ahol egyes források szerint Kálvin Jánossal is találkozott. Marot és Margit levelezése ékes példája a hercegnő támogatásával a királyi udvarhoz közel kerülő protestáns körök 1520-as évekre tehető térnyerésének. Bár a költő 1544-ben bekövetkezett haláláig hivatalosan katolikus maradt, és sosem csatlakozott nyíltan a reformációhoz, kiterjedt irodalmi életműve mégis szorosán összekapcsolódik a lutheri megújulást egyre világosabban szorgalmazó értelmiségiek tevékenységével.

Az 1496-ban a dél-franciaországi Cahors-ban született Clément Marot életének korai szakaszáról javarészt az 1520-as évek derekán írt műveiből

értesülhetünk: *L'Enfer* (*A pokol*) és *Eglogue au Roy* (*Ekloga a királyhoz*) című művei megkapó, kendőzetlen őszinteséggel és finom iróniával szólnak gyerek- és fiatalkori idillről, majd a szülőföld elhagyásának nehézségeiről és párizsi hanyattatásokról. Az elválás traumatikus élménye és a hazavágyódás éppúgy örök motívuma istenes költészetének, mint szerelmes verseinek; az élete alkonyán megénekelte „szépséges Christine” ábrázolása összefonódik az anyaföld paraszti világának metaforikus megjelenítésével, amelyben a szeretett nő „napbarnított bőrű, egyszerű pásztorlány” alakjában tűnik fel.

Marot tudatosan szerkesztett életművében élesen elváltak egymástól ifjúkori költészete (1521 és 1531 közötti írásai) és érett művei. Legfontosabb versei azonban korszakolástól függetlenül is kiemelik apja, Jean Marot messzemenő hatását fia irodalom iránti szeretetére, és a királynak címzett ekloga büszkén hirdeti, hogy Clément kétféle értelemben is apja nyomdokaiba lépett: nemcsak íróként tett szert hírnévre, hanem apja „egyetlen javát” is megörökölte, és maga is királyi apróddá vált. Apa és fia pályájának és költészetének fogadtatása között is párhuzamot vonhatunk: bár a modern kritikai kiadások nagy része mindkét életműről lekcisnylően tesz említést, a maguk módján kifejezetten kifinomult, szellemes írásmódú szerzők komoly megbecsülésre tarthatnak számot a korabeli olvasók körében. Jean Marot szállóigévé vált intelme, a „Sem túl sokat, sem túl keveset” jegyében írott, formailag mértéktartó, tartalmilag kiegyensúlyozott, a humanizmus által egy-

→ *Arató Anna* (1988): irodalomtörténész, kutatási területe a középkori (12–14. századi) észak-francia líra műfaji és stilisztikai vizsgálata. A párizsi École normale supérieure munkatársa, a Mika Sándor Egyesület tagja.

re inkább áthatott műveire fia költői példaképként tekint. Apja nyomdokaiba lépve a fiatal Clément első szerzeményei az ifjúkori élet kihágásairól, éjjeli tivornyákról, nőügyekről szólnak François Villont idéző stílus- és témaválasztásokkal. A hasonlóság korántsem véletlen, Marot ugyanis elkötelezett híve a villoni örökség rehabilitációjának: az ő nevéhez fűződik Villon műveinek első, 1533-ban megjelent kritikai kiadása a költő halálának hetvenedik évfordulóján. A kötet számos újrakiadást ér meg, nyomában pedig valóságos kultusza alakul ki a késő középkor egyik legnagyobb francia szerzőjének.

Clément Marot költészetének valódi jelentősége azonban elsősorban a korabeli francia irodalmi élet tágabb, különösen is mozgalmas kontextusában értelmezhető. A 16. század első felében, a reneszánsz jegyében megkezdődik egyrészt a középkori, elavultnak bélyegzett költészeti formáktól való tudatos, programszerű elrugaszkodás, másrészt több, a 13–14. századi irodalmi hagyomány továbbvitelére és megújítására törekvő irányzat is megjelenik. A két mozgalom elsősorban a francia nyelv latinnal szembeni jelentőségének hangsúlyozásában tér el egymástól: bár a profán költészet kifejezőmódját tekintve meglehetősen korán, már a 12. század közepétől ófrancia nyelvű – tehát anyanyelvi –, és a vallásos költészet népi műfajai is csak elszórtan nyúlnak a latin szókészlethez, a rendkívüli változatosságú tájszólások miatt az ország nyelvileg számos apró részre tagolódik, és a kibontakozóban lévő egyetemi, iskolai oktatás, valamint a hivatalos diskurzus nyelve továbbra is a latin marad. Ezért a régi formákkal való radikális szakítás képviselői, a Pléiade-kör szerzői kiáltványaikban és programadó verseikben olasz mintára, Dante, Petrarca és Boccaccio életművére példaként tekintve a francia nyelvet a szellemi és politikai élet minden területén a latinnal egyenlővé, később a latint háttérbe szorító nemzeti nyelvvé kívánják emelni. Ennek a mozgalomnak a tevékenysége képezi az irodalmi vetületét annak a társadalmi-politikai irányzatnak, amely 1539-ben, I. Ferenc villers-cotterêts-i dekrétumában teljesedik ki a francia nyelv hivatalos közigazgatási nyelvvé nyilvánításával.

A másik irányzat, amely a középkori irodalmi hagyományra támaszkodva képzelet el a francia költészet megújulását, nem vitatja ugyan az anyanyelvű irodalom jelentőségét, de érdeklődését nem nyelvi, hanem formai, műfaji kérdések felé fordítja. Ehhez a költői körhöz tartozik Clément Marot is: életművének eredetisége a Pléiade-kör programszerű irodalmi koncepciójával ellentétben nem merőben újszerű költői formák kidolgozásában mutatkozik meg, hanem korábbi műfajok felélesztésében, a megváltozott irodalmi ízléshez való igazításukban. Marot kiemelt figyelmet fordít egyfelől antik és középkori szerzők műveinek (újra)fordítására – számos Ovidius- és Vergilius-fordítás köthető a nevéhez –, másfelől a híresebb középkori francia szerzők ismertebb műveinek átdolgozott, megújított újrakiadására. A hagyományokhoz való ragaszkodását tükrözik műfaji választásai is: legszívesebben balladát, eklogát, elégiát és epigrammát ír. Költészete egy olyan átmeneti időszak izgalmas irodalomtörténeti és esztétikai lenyomatát hordozza, amelyben néhány egymást követő generáción belül, viszonylag rövid idő alatt jelentősen átalakult az irodalmi ízlés.

▲ Albrecht Dürer: *Fiatal nő*, 1521 (tintarajz, 61 × 44 mm, British Museum, London)

Villon összes művének rendszerezett újradadásán kívül kultúrtörténeti szempontból talán a Guillaume de Lorris – Jean de Meun szerzőpáros által jegyzett középkori *Rózsaregény* „felújítása” bír a legnagyobb jelentőséggel Marot életművében.² A 13. század egyik legnagyobb – hacsak nem a legnagyobb – horderejű verses regénye, amelyből a 16. századig megszámlálhatatlan irodalmi, zenei

és ikonográfiai remekmű merített, Marot számára nem csupán megőrzésre és újradadásra volt érdemes, hanem olyan átdolgozásra is, amely egyszerre tükrözi a költő világnézetét, vallásos buzgóságát, és igyekszik korszerű válaszokat kínálni a korabeli olvasóközönségnek.

Az 1520-as évek legelejére datálható mű előszava I. Ferencnek ajánlja a regényt, amelynek sorai között valóságos erkölcsi-didaktikai példabeszéd bontakozik ki: a király és felesége az Istennek tetsző, vallásos élet megszentelt megtestesítőjeként jelenik meg, aki békét szerez Franciaországnak; házastársi szeretetük pedig a középkori *Rózsaregény* Marot által kiigazított szerelemallegóriájában teljeseedik ki. Ennek ábrázolására az eredeti elbeszélő költemény allegorikus szereplői mellé Marot egy új alakot iktat be: az Állhatatos Szerelem női alakját, amely „tisztá és szeplőtelen”, maga a mennyből alászállott irgalmasság, aki kiállja a testi kísértések próbáját. A rózsza keresésére induló ifjú az eredeti művel ellentétben nem a szerelem, hanem az „áhitat” kertjében találkozik kedvesével; az egymás után vágyakozó ifjú pár a „szerelem művészete” helyett az „igaz szerelem” művészetét tanulja meg, amelyet a szenvedélyes vonzalom helyett a krisztusi tanítás „szerető isteni törvénye” jár át.

Összességében véve a vallásosság annyira áthatja a művet, hogy az eredeti jelentéssíkok az erősi szerelem talajáról elmozdulva az idealizált, vallásos felebaráti szeretet dicsőítésébe csapnak át. Ez a világnézet Marot számos későbbi művében is visszaköszön, és összekapcsolódik a kibontakozó reformáció szépirodalmi szöveghelyeivel. Nyomait megtaláljuk többek között Marot 1530-as évekre datálható vallásos költeményeiben, amelyek közül a legismertebbek zsoltárfordításai (rá utal a magyar református énekeskönyvben helyenként megtalálható C. M. monogram).

A *Rózsaregény* átköltött, megújított változatának elemzése többek között arra is rávilágít, hogy a 16. század francia irodalmát nem lehet és nem is szabad kizárólag önmagában, kultúrtörténeti és teológiai kontextusából kiragadva értelmezni. Marot költeményei kiváló példái annak az írói folyto-

nosságnak, amely a 12. századtól kezdve egymással párhuzamosan bővülő irodalmi hagyományokban él tovább. Az ezeknek a korszerűsítésére irányuló kísérletek sokat elárulnak a korszemletről, a művelt és kevésbé művelt rétegek ízlésének alakulásáról és összességében azokról a történelmi léptékű változásokról, amelyek a század egészét meghatározták. A Marot-t utánzással, újszerűség hiányával anakronisztikusan vádoló kritikusok épp azt tévesztik szem elől, hogy a középkor eredetiségfogalma mérőben eltér a modern korétól; a 12–15. századi francia irodalom olyan szájról szájra, kéziratról kéziratra szálló költemények lassan, de folyamatosan höm-

pölygő szerves egésze, amelyben a szerzők egyedülállóságának és népszerűségének mércéje elsősorban a közkinccsé váló motívumok frappáns, finom, állandó újragondolásának, megújításának képességében áll. Az elődei iránt „alázatot és tiszteletet” tanúsítani vágyó Marot költészete pedig kiállja a kiválóság próbáját. Időskorára istenes és szerelmes versei bensőségebbé válnak, tárgyuk egyre gyakrabban a lírai én nosztalgikus lelkiismeret-vizsgálata. Egyik legutolsó költeménye is erről árulkodik: az Állhatatos Szerelem szolgálatában több időt eltölteni vágyó költő keserédes visszaemlékezését Radnóti Miklós magyar fordításában olvashatjuk. ■

Huictain

Plus ne suis ce que j'ay esté,
Et ne le sçauois jamais estre.
Mon beau printemps, et mon esté,
Ont faict le sault par la fenestre.
Amour, tu as esté mon maistre,
Je t'ay servy sur tous les Dieux.
O, si je pouvois deux fois naistre,
Comment je te seruirois mieulx!

Önmagáról

Nem az vagyok, hiába már,
ki voltam egykor, s nincs reménység;
szép tavaszom s a férfi nyár
kiugrott már az ablakon rég.
Te voltál mesterem, s növendék,
Ámor, csak nálad voltam én.
Ó, ha még egyszer megszületnék,
nem lenne buzgóbb más legény!

JEGYZETEK

- 1 Clément Marot: *Az udvar hölgyeinek küldött búcsúdál 1537 októberében*. Ford. Illyés Gyula.
- 2 Izgalmas értelmezési lehetőség bontakozik ki, ha tekintetbe vesszük, hogy a korabeli franciában a „szalonnát eszik” kifejezés átvitt értelemben „hibázik, bűnt követ el” jelentésben is előfordul egyes szövegekben. Marot az incidensről számot adva minden bizonnyal szándékosan játszik rá a többértelműsége.
- 3 A mű szerzőségét irodalomtörténészek több alkalommal is vitatták; a jelenlegi konszenzusos filológiai álláspont szerint Marot írásai közé sorolandó.
- 4 MAROT, Clément 1990. *Œuvres complètes*. Szerk. Gérard Defaux. Classiques Garnier, Párizs. 2: 317. o.

„Tüzes szárnyú édes elmélkedő emberek...”

Az első magyar Dante-fordítás 1521-ből

→ DRASKÓCZY ESZTER

Az 1520-as évek az itáliai Dante-recepcióban

Dante művei már kortársai között kézzől kézre jártak: tizennyolc éves korától kezdve elterjedtek a később *Új élet* (*Vita nova*) címen összeállított lírai költemények, válaszversekre is ihletve kortársait,¹ és a *Komédia*² (*Commedia*) énekeit is kisebb éneksoportonként adta ki a szerző,³ így a közönség mint folytatásos regényt olvashatta a „szent művet”.⁴ Csaknem nyolcszáz kézirat őrizte meg a *Komédia* szövegét,⁵ amellyel a korban a Biblia után a második legolvasottabb műnek számított, és a költő fiaitól kezdve számos – csak ebben a két évszázadban több mint húsz – kommentátor vállalkozott a magyarázatára.⁶

A *Komédia* 14–15. századi páratlan népszerűsége azonban a 16. században megtört, elsősorban Pietro Bembo (1470–1547) humanista, irodalomtudós markáns véleményének és az 1502-es *Komédia*-kiadás szerkesztői megoldásainak köszönhetően.⁷ A művet Bembo szerkesztette és Aldus Manutius jelentette meg először és utoljára *Le terze rime di Dante* (*Dante hármass rímei*) címmel. Ez a kiadás csupán magát a szöveget tartalmazta minden bevezető, jegyzet és értelmezés nélkül, magára hagyva az olvasót egy akkor már csaknem kétszáz éves szöveggel, amelynek legtöbb sora már a kortárs közönség számára is magyarázatot kívánt. Még komolyabb csapást mért a *Komédia* népszerűségére Bembo *Prose della volgar lingua* (*Értekezés a népmelvről*, 1525) című traktátusában, amellyel „az itáliai irodalmi kánon alapját fektette le, a költészetben Francesco Petrarca, a prózában Gi-

ovanni Boccaccio írásait ajánlva modellül”,⁸ Dante költői stílusát pedig elmarasztalva. Bembo szerint Dante „a magasztos és bőséges tárgyat”, a „műben elhintett sok tudományt és tant”⁹ (e tekintetben felülmúlta Petrarca költészetét) „becstelen és nyers szavak használatával”¹⁰ silányította, és a nagyszerűség és „legalacsonyabb rendű és leghitványabb dolgok”¹¹ egymás mellé állításával a téma és stílus kontrasztjait túlzásba vitte. Bembo szigorú ítélete a Dante-recepció mélypontját eredményezte: a 16. század vége és a 18. század eleje között mindössze három *Komédia*-kiadás jelent meg, és egyetlen kommentár sem.¹²

A 17. századi krízis után a romantika korában éledt újra Dante kultusza és vált a középkori szerző az olaszság, a nemzeti egység szimbólumává. Így Dante halálának első számontartott és ünnepezt századfordulója az ötödik, azaz az 1821-es volt,¹³ amelyet a későbbiek, az 1921-es hatszázadik és az ideai hétszázadik évforduló pazarul felülmúlni igyekeznek.

Az első magyar Dante-fordítás 1521-ből

Az itáliai befogadástörténet 1520-as évekbeli negatív fordulatával szemben Magyarországon pontosan ekkor születik az első és rögtön szépirodalmi fordítás a *Komédiából*, amely a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című, 1521-ben másolt magyar nyelvű kódexben¹⁴ maradt fenn.

A kódex egy hat részből álló traktátust tartalmaz, amely érv-ellenérv formájában tárgyalja az apostolok elsőségét a szentek hierarchiájában, mert ugyan voltak nagyobb szentek az apostoloknál, akik többet

→ Draskóczy Eszter (1985): irodalomtörténész, kutatási területe a középkori itáliai irodalomtörténet és filológia, elsősorban Dante Alighieri forrásaival foglalkozik. 2020-tól a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet fiatal kutatója, segédmunkatársa.

szenvedtek, mint ők, alázatosabbak voltak, mint ők, de az apostolok voltak a legközelebb Krisztushoz, és az iránta érzett szeretetük minden más szent felett állóvá teszi őket. A mű egy skolasztikus dialektikával világos argumentációba rendezett¹⁵, hatalmas idézetfűzér¹⁶ világi és egyházi szerzőktől. A kódex minden bizonyosan Domonkos-rendi összeállítója műveltségét „a szerzetesrend valamelyik *Studium Generale*-jában, esetleg épp olasz földön¹⁷” szerezte, és forrásai között szerepelnek Platóntól és a Szentírásról kezdve Szent Jeromuson és Ágostonon át Albertus Magnusig és Aquinói Tamásig, Pszeudo-Dionüsziosztól Clairvaux-i Szent Bernáton át a 14–15. századi domonkos prédikátorokig, így a spanyol Ferreri Vincéig¹⁸ és a velencei San Giorgio in Alga Ágoston-rendi priorjáig, Lorenzo Giustinianig több évszázad, sőt évezred szerzőinek munkái.¹⁹

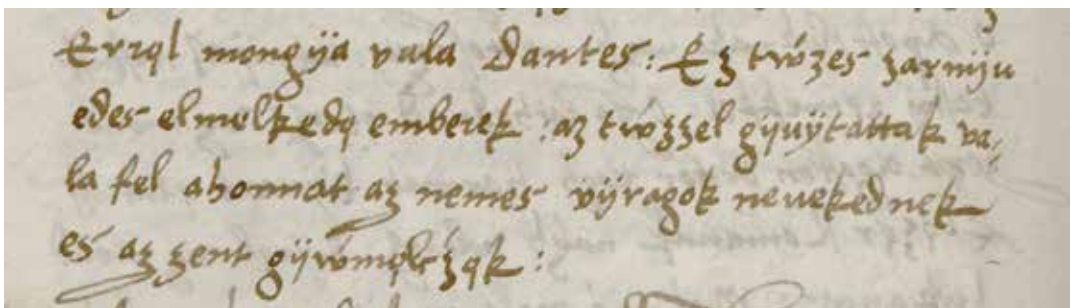
A *Könyvecset* latinból fordították, erre mutatnak a sűrűn előforduló latinizmusok.²⁰ A szöveg eredetijét nem sikerült azonosítani, de magyarországi keletkezésre utal többek között a magyar királynévsor,²¹ és hogy előszeretettel hivatkozik Magyarországon különösen tisztelt szentekre, így Szent István és László királyra, Imrére, valamint Árpád-házi Szent Margit „anyánkra” is.²² Mivel a címzettek gyakran „nénémnek” szólítja, a szöveg első kiadója, Volf György feltételezte, hogy nő – talán egy Nyulak-szigeti Domonkos-rendi apáca másolta a kódexet.²³

Ebben a nyelvemlékben találjuk az első magyar nyelvű hexametert, amely a lucanusi *Pharsalia* magyarítása,²⁴ és egy Valerius Maximus-részlet első magyar fordítását.²⁵ Irodalmunkban először a

Könyvecse nevezi meg Dantét (nominativusi alakját *Dantesnek* írva²⁶), és itt olvasható az első magyar Dante-fordítás, a *Paradicsom* XXII. énekének 46–49. soráé:²⁷ „Nagyobbak lőnek azert myndeneknel: mert közelben lőnek vrunkhoz[.] Erről mongya vala Dantes: *Ez twzes zarnyu edes elmelkedő emberek: az twzzel gyuytattak vala fel ahonnat az nemes vyragok neuekednek es az zent gywmolczok.*”

Az olasz eredetihez képest a tercina fordítása három új szót tartalmaz: betoldotta az *édes* és a *nemes* szavakat, és a *fuochi* (tüzek) megfelelőjének szárvá az egészen dantei hangulatot idéző *tüzes szárnyú* kifejezést választotta.²⁸

A kódex magyar kutatói közül Kaposi Józseftől kezdve²⁹ többen úgy vélik, hogy a Dante-fordítás a *Komédia* egy latin prózaváltozatából származhat. Kovács Sándor Iván mellett érvel, hogy a fordító, aki a kódexlap másik oldalán Lucanust hexameterben fordította, a *Komédiát* is „metrummal vagy rímmel” kísérletezve fordította volna, ha az eredeti szöveg fekszik előtte.³⁰ A felvetést azonban, miszerint a magyar fordítás a *Komédia* egy latin verziójából készült volna, egyelőre semmi nem támasztja alá. A Magyarországon megtalálható³¹ (első) latin *Komédia*-fordítás – amelyet Giovanni Bertoldi da Serravalle (Johannes Bertholdus de Serravalle) fermói püspök készített 1416-ban, és 1417-ben ajándékoztak Zsigmond német-római császárnak és magyar királynak – szó szerint követi az eredeti olaszt.³² A latin kommentátorok (Giovanni Bertoldi da Serravalle mellett Pietro Alighieri 1359–1364, Benvenuto da Imola 1375–1380) magyarázatai sem indokolják a magyar fordító betoldásait.

▲ Az első magyar nyelvű Dante-idézet a *Könyvecse*ből, 1521 (f. 24v. EK, Cod Hung. 5, Egyetemi Könyvtár, Budapest)

Az első magyar lefordított Dante-tercina a *Komédiában* a Hetedik Égboltban, a Szaturnuszban hangzik el Szent Benedek szájából, aki a körülötök lévő üdvözülteket, egykori elmélkedő szerzeteseket mutatja be szavaival. A lelkek fénybe burkolódzva lángoknak látszanak (vö. *Par XXI.* 84),

Szent szemlélődő mind e tűz, körülöttem,
kik földön élve égtek ama Nyárban,
mely dúsan hajt s gyümölcsöz a szivekben.

(Babtis Mihály fordítása)

az őket hevítő, szent gondolatokra és tettekre sarkalló (ezek a magyarításban a „nemes virágok” és a „szent gyümölcsök”!) tűz pedig a Szentlélek lángja, a szeretet tüze, amely a *Könyvecse* érvelése szerint az apostolok elsőségét biztosítja minden szent között. ■

E többi tüzek mind elmélkedők:
mindegyiket fűtötte az a hév,
amelyről szent virág s gyümölcs terem.

(Nádasdy Ádám fordítása)

JEGYZETEK

- 1 Dante tizennyolc éves korában írt *A ciascun'alma presa e gentil core* (*Urunk, azaz Ámor-isten nevében*; ford. Jékely Zoltán) című szonettjére, amely az *Új élet* III. fejezetének lett része, Guido Cavalcanti firenzei költő írt válaszkölteményt.
- 2 A *Commediát*, korábbi magyar fordításaiban *Isteni színjátékot* az első magyar kommentár (KELEMEN 2019) szerzőinek egységes döntése és az eredeti szerzői szándék alapján *Komédia* címmel fordítjuk. A címről részletesen lásd MÁTYUS 2021.
- 3 PADOAN 1975.
- 4 A *Komédia* a költő megítélése szerint nemcsak „örökös”, „halhatatlan” és „elpusztíthatatlan”, mint ahogy antik elődjéié, hanem egyenesen „szent” (*sacratio poemának* nevezi a *Par XXIII. 62-ben, poema sacrónak* a *Par XXV. 1-ben*). A jelző használatára a mű témája (a *Paradicsom* bemutatása) és az isteni kegyelem (a *grazia divina*, amely azonban az érdem alapján kapható) jogosítja fel.
- 5 A *Commedia* kéziratának listája megtalálható a következő oldalon: https://www.danteonline.it/italiano/codici_indice.htm. (Megtekintés: 2021. június 20.)
- 6 A *Commedia* kommentárjainak jelentős rész a következő oldalon olvasható: <https://dante.dartmouth.edu>. (Megtekintés: 2021. június 20.)
- 7 LÁSD BARBI 1890; DIONISOTTI 1970, 463–464. o.
- 8 HAJNÓCZI 2019, 78. o.
- 9 BEMBO [1525] 1978, II xx, 160. o. (A műből saját fordításomban idézek.)
- 10 Uo. II v, 122. o.
- 11 Uo. II xx, 162. o.
- 12 LEONELLI 2007.
- 13 RAJNA 1921, 297–319. o.
- 14 Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. XVI. Nr. 5; *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* (1521). Kiad. Volf Görgy, 1881 (Nyelvelméltár 8); Pusztai István, 1985. (Régi magyar kódexek 1.)
- 15 HORVÁTH 1931, 228–229. o.
- 16 TÓTH 2001, 657–658. o.
- 17 KOVÁCS 1966, 25–26. o.
- 18 *Az apostolok vetélkedése* rész forrását TÓTH Péter (2001) azonosította Ferreri Vince egyik sermójában.
- 19 Lorenzo Giustinian *Fasciculus amoris* prédikációgyűjteményéről mint a *Könyvecse* egyik forrásáról lásd MEZEY László tanulmányát (1967, 59–66. o.).
- 20 *Könyvecse* 14. o.
- 21 Erről lásd LÁZS 2000, 1230–1231. o.
- 22 *Könyvecse* 55., 30. o. TÓTH 2001, 658. o.
- 23 *Könyvecse* 9–10. o.
- 24 *Pharsalia* VII. 418–419: „...tibi, Roma ruenti Ostendat, / quam magna cadas.” A fordítás és kontextusa: „...vg mond zent agoston doctor hogh harmat kyuant o latny Eleozor Romanak nagh voltath: kyrol vg mond lukanus: *Mel nag volt roma: az o romlása yelenty...*” (*Könyvecse* 115. o. [24r])
- 25 Valerius Maximus *Memorabilia* VII, 2; *Könyvecse* 39. o. (20r).
- 26 Ahogy Coluccio SALUTATI is 1396–97-ben megjelent művében: „...haec de fortuna Dantes noster.” (1985, 192–193. o.)
- 27 „Questi altri fuochi tutti contemplanti / uomini fuoro, accesi di quel caldo / che fa nascere i fiori e' frutti santi.” (A *Komédiát* olvasul Petrocchi 1966–67-es kritikai kiadásából idézzük.)
- 28 KOVÁCS 1966, 26. o.
- 29 KAPOSI 1911, 81. o.
- 30 KOVÁCS 1966, 26. o. Tóth Péter ugyan újabb érvt nem sorakoztat fel, de valószínűnek tekinti, hogy az *Isteni színjáték* latin nyelvű változatából készült a fordítás (TÓTH 2001, 657. o.).
- 31 A *Komédia* első latin fordítása összesen három kéziratban maradt fenn, amelyek a Vatikáni Könyvtárban (cod. Vat. 7566–7568, Capponiano I); az Egri Főegyházmezei Könyvtárban (P.V.1. jelzetű, ez a Zsigmondnak szóló ajánlással ellátott példány) és a British Museumban (Egerton 2696) található.
- 32 „Isti alii foci omnes contemplantes / Homines fuerunt, accensi illo calore / Qui facit nasci flores et fructus sanctos.” (CIVEZZA–DOMENICHELLI 1891, 1081. o.)

BIBLIOGRÁFIA

- BARBI, Michele 1890. Dante nel Cinquecento. *Annali Reale Scuola Normale Superiore de Pisa. Filosofia e Filologia*, 7. évf. 1–407. o.
- BEMBO, Pietro [1525] 1978. Prose della volgar lingua. In: Mario Pozzi (szerk.): *Trattatino del Cinquecento*. Ricciardi, Milánó. 51–284. o.
- CIVEZZA, Marcelino de – DOMENICHELLI, Teofilo (szerk.) 1891. *Frateris Iohannis de Serravalle... translatio et comentum totius libri*. Giachetti, Prato.
- DANTE Alighieri 1962. *Összes művei*. Szerk. Kardos Tibor. Ford. Babits Mihály – Csorba Győző – Jékely Zoltán – Károlyi Amy. Magyar Helikon, Budapest.
- DANTE Alighieri 1999–2001. *Commedia*. Jegyz. Anna Maria Chiavacci Leonardi. Zanichelli, Bologna.
- DIONISOTTI, Carlo 1970. Bembo, Pietro. In: *Enciclopedia Dantesca*. 2. köt. Istituto dell' Enciclopedia Italiana, Róma. 463–464. o.
- FERRANTE, Gennaro 2012. *Il Comentum dantesco di Giovanni Bertoldi da Serravalle nella redazione „imperiale”* (1417). Dante & Descartes, Nápoly.
- HAJNÓCZI Kristóf 2019. Dante, a hithős. *Világtörténet*, 41. évf. 1. sz. 77–92. o.
- HORVÁTH János 1931. *A magyar irodalom műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- KAPOSI József 1911. *Dante Magyarországon*. Révai és Salamon, Budapest.
- KARDOS Tibor 1955. *A magyarországi humanizmus kora*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KARDOS Tibor 2006. *Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése*. 2. kiad. Munkos Kiadó, Budapest.
- KELEMEN János (szerk.) 2019. *Dante Alighieri: Komédia I. Pokol. Kommentár*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*, 1521. Bev., jegyz. Pusztai István. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985. (Régi magyar kódexek 1.)
- KÖSZEGHY Péter 1994. Balassi mitológiája, avagy az első költő. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 98. évf. 5–6. sz. 695–705. o.
- KOVÁCS Sándor Iván 1966. Dante neve százötven év magyar irodalmában. 1521–1664. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 6. évf. 23–41. o.
- LÁZS Sándor 2000. *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*. In: Péter László – Bartók István – Vízkelety András (szerk.): *Új magyar irodalmi lexikon*. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1230–1231. o.
- LEONELLI, Giuseppe 2007. La Divina Letteratura, Dante un successo lungo 700 anni. *Repubblica.it*, szeptember 3. <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2007/09/03/la-divina-letteratura-dante-un-successo-lungo.html>. (Megtekintés: 2021. június 21.)
- MÁTYUS Norbert 2015. Dante-filológia, avagy Dante szövegeinek hagyománya és kiadásai. *Filológiai Közöny*, 61. évf. 4. sz. 469–493. o.
- MÁTYUS Norbert 2021. Hogyan lesz az Isteni színjátékból Komédia? A textológiai legjobb forrás nyomában. *Irodalomtörténet*, megjelenés előtt.
- MEZEY László 1967. Lorenzo Giustiniani e la letteratura medievale in Ungheria. In: Mátyás Horányi – Tibor Klaniczay (szerk.): *Italia ed Ungheria dieci secoli di rapporti letterari*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 59–66. o.
- PADOAN, Giorgio 1975. *Introduzione a Dante*. Sansoni, Firenze.
- RAJNA, Pio 1921. I centenari danteschi passati e il centenario presente. *Nuova Antologia*, LVI. évf. 296. sz. 3–23. o.; 297. sz. 297–319. o.
- SALUTATI, Coluccio 1985. *De fato et fortuna*. Szerk. Concetta Bianca. Olschki, Firenze. (Istituto nazionale di studi sul Rinascimento. Studi e testi 10.)
- SZAUDEK József 1963. A magyar–olasz tanulmányok mérége. In: uő: *Olasz irodalom – magyar irodalom*. Európa Kiadó, Budapest. 335–346. o.
- TÓTH Péter 2001. Az apostolok vetélkedése. Egy nyelvelmélt-kódexünk forrásaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. évf. 5–6. sz. 657–669. o.

Ifj. Hans Holbein: A halott Krisztus

1521, Bázeli, Kunstmuseum

→ OROSZ ISTVÁN

„...ha ezt a hullát látták mind az ő tanítványai (pedig ilyenek kellett látniok),
ha ilyenek látták ők, az ő jövőendőbeli apostolai, ilyenek látták
a szent asszonyok, a kik a kereszt alatt állottak, a kik mind imádták és benne hittek...”
(Dosztojevskij: *A félkegyelmű*, fordította Szabó Endre)

A szaruhártya először beszárad,
majd szalonnásan elhomályosul,
az érfalakon áttör és kiárad
az alvadó vér, s a bőr alá nyomul.

Vándorló foltok és szeszélyes ábrák,
olyanok, mint egy térképrajzolat,
a fekvő testet lassacskán bejárják,
és megfestik az alsóbb tájakat.

Az izomtónus hirtelen kienged,
aztán pár óra, és merevvé válik,
rigor mortis, mondják, beletelhet
két-három nap a hajlíthatóságig.

Fényét veszti a bőr, lassan elfehérül,
majd zöldesbarna lesz és puffedezni kezd,
kelések nőnek felszínén, és végül
mind fölfakad és gennyes lét ereszt.

A borosta még pár napig majd sarjad,
s úgy látszik, mintha néhány sejt is élne,
a testben élő organizmusoknak,
mert koránt sincsen egy csapásra vége.

A pórusokban megtelepszene
és kifejlődnek lárvák és peték,
a málladozó hús alól szelek
böffenek föl, s bár nyúlós váladék

gátolja őket, egyre több kukac
indul meg benn, a bőr túloldalán;
látni kintről, hogy mozdul egy kupac,
s odébb csúszik pár ujjnyival talán.

Már nagyobbak is akadnak közöttük,
van példány, ami hernyó méretű,
a felpuhult felszín alatt a testük
kanyargós útja jól követhető.

A természetes nyílások iránt
törekcsenek, az orrüreg ilyen,
a fül, a szem s a száj, amelybe már
nem fér a nyelv, s kibuggyan hirtelen.

A rothadások bűzös gázai,
a puffasztó és feszítő szelek
magnövelik a belnyomást, ami
kilöki lassan mind a két szemet.

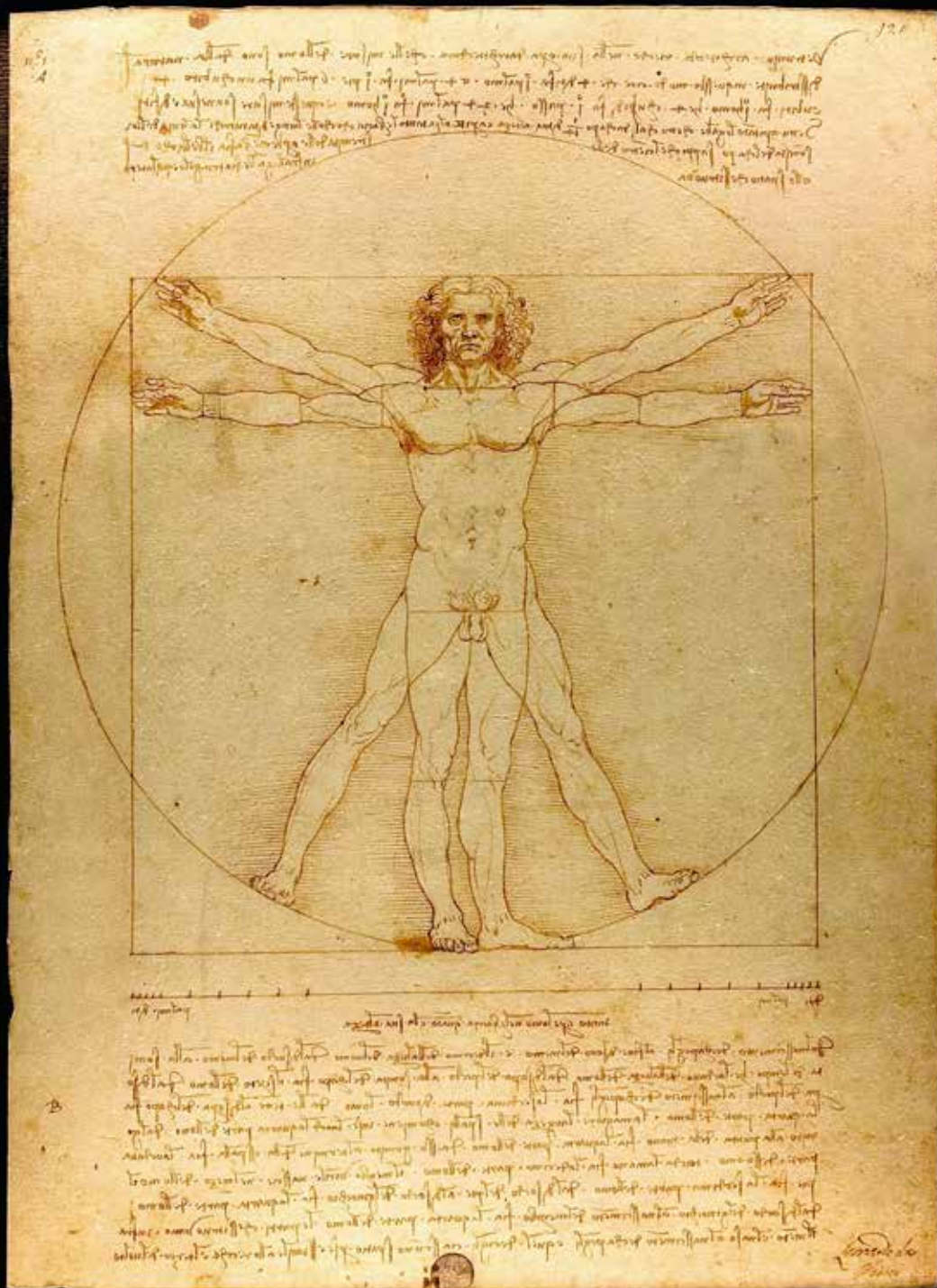
A csontvázat már nincs, mi összetartsa,
elvál egymástól mindegyik elem,
koponya gördül eltört álkapocsra,
s a csigolyák közt sárga fű terem.

A bőr akkorra már elfeketül,
ráköt a csontra, aztán lepereg,
áttetsző, laza hámladék terül
rétegesen szét: könnyű szövetek

szakadnak alá és bemosódnak,
ha feltör a víz, vagy elolvad a hó,
ízei lesznek a földben a sóknak,
s a Jordánig szalad velük egy folyó.

▲ Ifj. Hans Holbein: *Krisztus holtteste a sírban*, 1521 (olajfestmény, 30,5 x 200 cm, Kunstmuseum, Öffentliche Kunstsammlung, Basel)

▶ Leonardo da Vinci: Vitruviuszi arányfigura, 1490 k. (papír, tollrajz, 34,4 x 24,5 cm, Gallerie dell'Accademia, Velence)

Cesare Cesarino comói Vitruviusa

→ TÓTH ÁRON

VITRUVIUS 1521. *De architectura libri decem*. Szerk. Cesare Cesarino et al. Gotardus da Ponte, Como.

1521-ben a Milánói Hercegséghez tartozó lombardiai városban, Comóban kiadtak egy fametszettekkel illusztrált, fólióformátumú, 192 lapos könyvet, amely az egyetlen fennmaradt ókori építészeti traktátus, a *De architectura libri decem* (*Tíz könyv az építészetről*) teljes szövegét tartalmazza. A művet Augustus császár egyik hadmérnöke és építész, Vitruvius írta a Kr. e. 1. században.¹ A szerzőt később a késő ókori szöveghagyomány alapján Marcus Vitruvius Pollióként is emlegették, de a modern szakirodalom egyszerűen csak Vitruviusként hivatkozik rá.²

A *De architectura* 1521-es comói kiadásában nem a latin szöveg, hanem Cesare Cesarino milánói mérnök és építész olasz nyelvű fordítása olvasható, amelyet kiegészít egy körülbelül ötször hosszabb kommentár. Cesarino két társa, Benedetto Giovo történetíró³ és Bono Mauro az ő tudta nélkül fejezte be a könyvet. A IX. könyv 6. fejezetétől, tehát a CLIIII. fóliórectójától kezdve nem Cesarino, hanem társai szövegét olvashatjuk. Mivel azonban a munka nagy részét Cesarino végezte el, a kiadványt a Cesarino-féle comói Vitruviusként tartják számon.⁴

A comói Vitruvius egyrészt a kora újkori építésszek és elméletírók által mintának tekintett, egyetlen fennmaradt ókori építészeti traktátust, másrészt a latin szöveg első modern nyelvű for-

dítását tartalmazza. Ennek jelentősége abban áll, hogy nem csupán a latinul értő humanisták és nem csupán a művelt mecénások, hanem az építésszek és akár a kézművesek is megérthették.

Vitruvius műve a kora újkor számára az építészeti szakkönyv „archetípusát testesítette meg”.⁵ A 15. századi humanisták fedezték fel benne az ókori építészetre vonatkozó forrást.⁶ A 16. századtól pedig az építészeti terminológiát és az elméleti kategóriákat Vitruvius művére alapozták.⁷

A *De architectura* első könyve a módszertani és az esztétikai alapfogalmakat, valamint az építészet tárgykörének felosztását és a városok tájolásának problémáját tárgyalja. A második és a harmadik könyvben az építőanyagok és épületszerkezetek következnek. Ezt a részt az oszlopok tárgyalása zárja. A negyedik könyv a templomépítészetéről szól. Az ötödik könyv a középületek kiképzését, a hatodik és a hetedik pedig a magánházak kialakítását taglalja. A nyolcadik a vízműépítéssel és a vízforrások megkeresésének módszereivel foglalkozik. A kilencedik könyv asztronómiai kérdéseket tárgyal, amelyek az órakészítéshez szükségesek. A tizedik könyv pedig különféle gépek szerkesztését ismerteti.⁸

Vitruvius az építészetet a *firmitas*, azaz szilárdság, az *utilitas*, azaz célszerűség és a *venustas*, azaz ékesség hármaskörére alapozza, amit a kora újkori szerzők egészen a 18. század végéig sémaként alkalmaztak.⁹ Az ókori traktátusíró egyik módszertani fogalma a *dispositio*, amely az építészeti rajzot jelenti. Ennek három fajtája az *ichnog-*

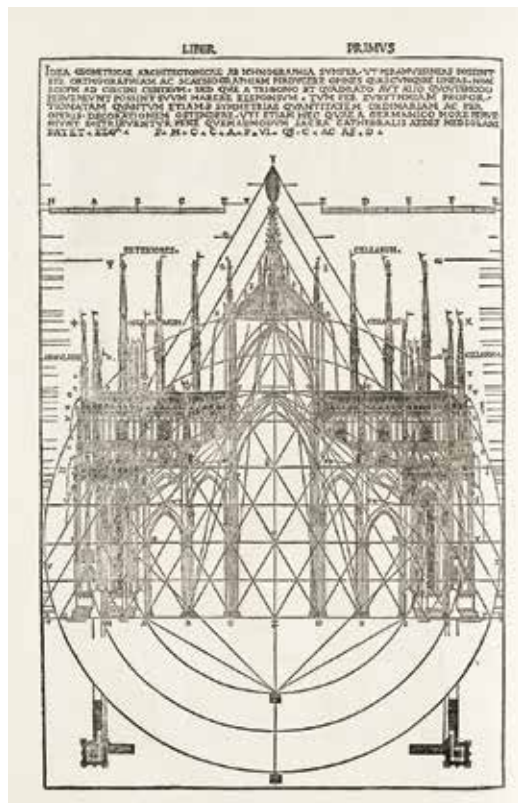
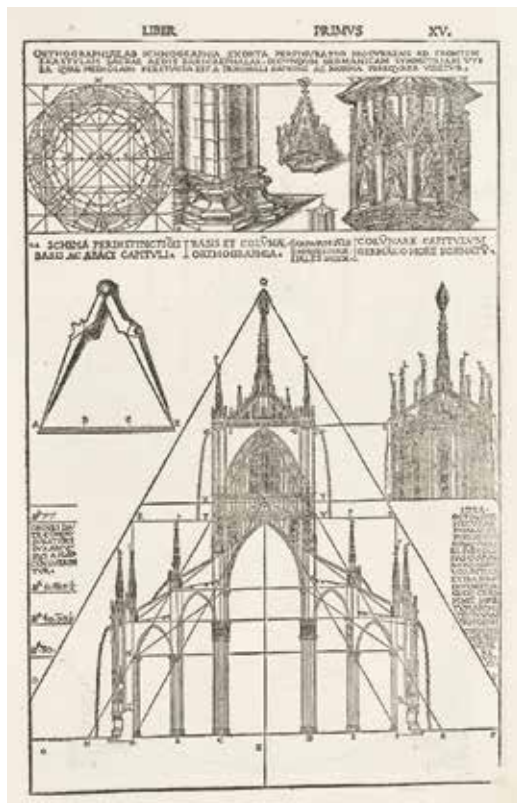
→ Tóth Áron (1978): művészettörténész. Kutatási területe a barokk építészet, különös tekintettel az építészet elméleti alapjaira, a korabeli egyetemes és magyarországi traktátusirodalomra, valamint az építészetelméletben megjelenő tudományos, matematikai alapelvekre, továbbá a főúri, főpapi, udvari művészet.

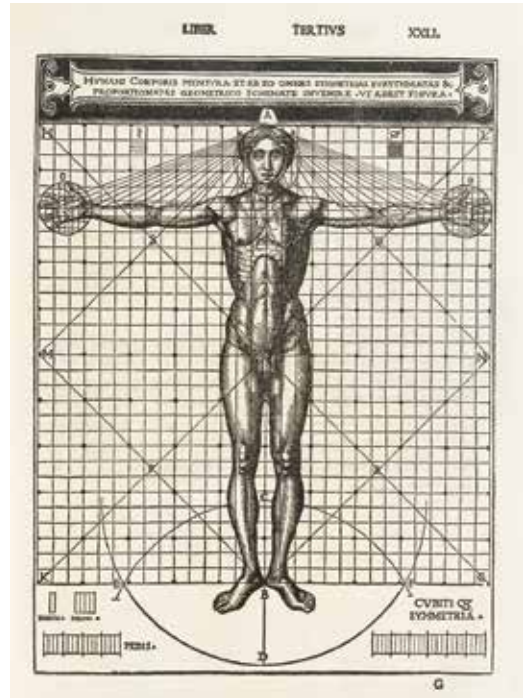
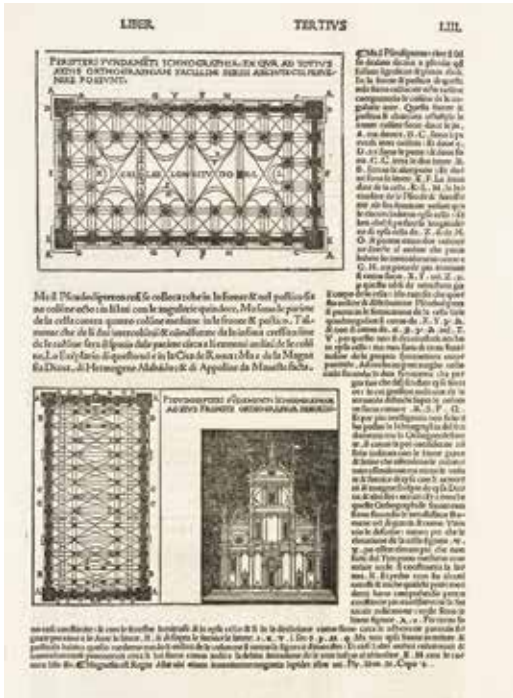
raphia, az alaprajz, az *orthographia*, a homlokrajz, valamint a *scenographia*, egyfajta távlati ábrázolás, amely azonban nem azonos a lineáris perspektívával, mivel az ortogonálisok nem egyetlen iránypontba tartanak.¹⁰ A reneszánsz szerzők az építészeti rajzolásnak az igazolására használhatták fel, hogy az építészeket – a tervezés során kifejtett szellemi tevékenységük okán – a kézműves mesterek fölé emeljék. Továbbá úgy vélték, hogy az építészeti rajz az aritmetika és a geometria, azaz a matematika törvényeit fejezi ki vizuális módon.¹¹

A *dispositio* mellett szereplő esztétikai fogalmak közül az első az *ordinatio*, amely azt jelenti, hogy az épületet modulegységgel kell tervezni. A következő az *eurythmia*, amely nagyjából a mai harmóniafogalommal azonos. A *symmetria* pedig a mai arányfogalomnak felel meg, amely Vitruvius szerint a természetben, például az emberi testben

is megjelenik. Az *ordinatio* tehát a rendezőelv, a *symmetria* annak eredménye, az *eurythmia* pedig a szemléltre gyakorolt hatása.¹²

A görög filozófiai hagyomány a makro- és mikrokozmosz között aránszerű összefüggést tételezett fel, amelynek alapján Vitruvius megpróbálta összekapcsolni az emberi test arányait a tökéletes síkidomnak tekintett körrel (*homo ad circulum*) és a négyzettel (*homo ad quadratum*). Az oszloprendeket antropomorf vonásokkal ruházta fel, különféle istenségek tulajdonságainak feleltetve meg őket.¹³ Vitruvius nyomán a neoplatonista reneszánsz szerzők is hasonlóan jártak el.¹⁴ Analóg gondolkodásuk számára a világ bizonyos számok által meghatározott harmonikus méretarányokból és geometriai alapformákból épült fel, amiből az következett, hogy a szépség objektív, tehát az arányok meghatározta építészeti szépség is objektíven megítélhető.¹⁵

▲ Peripterosz típusú templom Cesariano szerint és a vitruviusi arányfigura (homo ad quadratum) Cesariano Vitruvius-kiadásában, 1521 (Di Lucio Vitruvio Pollione... i. m. fol. LIIIr. és i. m. fol. XLIXr. Szépművészeti Múzeum, Budapest)

Cesariano nem volt könnyű helyzetben: Vitruvius szövege több helyen zavaros, ráadásul az esztétikai fogalmaknak még nem voltak modern nyelvi megfelelőik. A Vitruvius által hivatkozott illusztrációk is hiányoztak. Cesariano leginkább Giovanni Giocondo 1511-es velencei kiadására támaszkodott, amely összevetette a különböző latin szövegvariánsokat, és amelyben fametszetes illusztrációk is megjelentek.¹⁶

A kommentár utalásaiból és az illusztrációkból azonban tudható, hogy Cesariano sosem járt olyan városokban, ahol jelentős antik romokat láthatott volna, így csak a szövegre támaszkodhatott. A peripterosz típusú templom leírását például úgy értelmezte, hogy az oszlopsor a cella belsejében, nem pedig kívül fut végig. A metszeten az

észak-itáliai kora reneszánsz formavilága látható, s még a *dispositiōt* is egy gótikus épülettel, a milánói dómmal illusztrálta. Viszont először jelent meg nála az az oszloprendeket összehasonlító grafikai séma, amelyet nem sokkal később Sebastiano Serlio és Andrea Palladio építészeti traktátusai terjesztettek el Európa-szerte.¹⁷ De ezen a metszeten is a kora reneszánsz lombardiai ornamentika jelenik meg. A comói Vitruvius tehát nem is annyira az ókori római építészetről, hanem inkább a kommentárfő ókori római építészetről alkotott elképzeléseiről szól. Az olasz nyelvnek és főleg a színvonalas illusztrációknak köszönhetően azonban jelentős hatást gyakorolt a reneszánsz építészeti szakmunkák további fejlődésére, és fontos szerepet játszott a reneszánsz motívumkincs elterjedésében. ■

JEGYZETEK

- 1 A *De architectura* egyik modern szövegkiadását lásd VITRUVIUS 1964; magyarul lásd VITRUVIUS 1988.
- 2 HAJNÓCZI 1988, 9. o.
- 3 A korszak egyik leghíresebb történetírójának, a magyarországi historiográfia szempontjából is fontos Paolo Giovióának a bátyja. Utóbbihoz lásd: TÓTH 2019, 88. o. – A szerk.
- 4 KRINSKY 1971, 211. o.; KRUF 1985, 78. o.
- 5 HAJNÓCZI 1988, 10. o.
- 6 WIEBENSON 1983, 6. o.; CLARKE 2002.
- 7 FORSSMANN 1956, 130. o.; SCHÜTTE 1984c, 34. o.; KRUF 1991, 30. o.
- 8 VITRUVIUS 1964, 3. o.
- 9 *De architectura* I.3.2, lásd VITRUVIUS 1988, 38. o.
- 10 Uo. I.2.2, lásd VITRUVIUS 1988, 36. o.; HAJNÓCZI 1988, 11. o.
- 11 *De architectura* I.1.1–4, lásd VITRUVIUS 1988, 31–32. o.; SCHÜTTE 1984b, 19–21. o.
- 12 KRUF 1991, 26. o.
- 13 Uo. 28–29. o. *De architectura* III.1, lásd VITRUVIUS 1988, 71–75. o. Az oszloprendeokról a templomokkal kapcsolatban: uo. IV.1–3, lásd VITRUVIUS 1988, 105–131. o.
- 14 FORSSMANN 1961, 17., 20., 22–25. o.; SCHÜTTE 1984d, 161–164. o.; LÜCKE 1991.
- 15 WITTKOWER 1962, 9., 29., 33. o.; MÜLLER 1984, 94. o.; HERSEY 2000, 18. o.
- 16 KRUF 1985, 74. o.; FORTY 2015; VITRUVIUS 1511.
- 17 KRINSKY 1971, 211–215. o.; KRUF 1985, 74–75. o.; SERLIO 1537–1575; PALLADIO 1570.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CLARKE, Georgia 2002. Vitruvian Paradigms. *Papers of the British School at Rome*, 70. évf. 319–346. o.
- FORSSMANN, Erik 1956. *Säule und Ornament. Studien zum Problem des Manierismus in den nordischen Säulendbüchern und Vorlageblättern des 16. und 17. Jahrhunderts*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- FORSSMANN, Erik 1961. *Dorisch, jonisch, korinthisch. Studien über den Gebrauch der Säulenordnungen in der Architektur des 16–18. Jahrhunderts*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- FORTY, Adrian 2015. First Translation of Vitruvius's *De Architectura* in Italian. In: Furlong Gillian (szerk.): *Treasures from UCL*. UCL Press, London. 72–73. o.
- HAJNÓCZI Gábor 1988. A kétezer éves Vitruvius. In: Vitruvius: *Tíz könyv az építészetéről*. Ford. Gulyás Dénes. Kiad. Szentkirályi Zoltán – Marosi Ernő. Képzőművészeti Kiadó, Budapest. 9–29. o.
- HERSEY, George L. 2000. *Architecture and Geometry in the Age of the Baroque*. The University of Chicago, Chicago–London.
- KRINSKY, Carol Herselle 1971. Cesariano and the Renaissance without Rome. *Arte Lombarda*, 16. évf. 211–218. o.
- KRUF, Hanno-Walter 1985. *Geschichte der Architekturtheorie*. 2. kiad. C. H. Beck, München. 1991.
- LÜCKE, Hans-Karl 1991. Mercurius Quadratus: Anmerkungen zur Anthropometrie bei Cesariano. *Mitteilungen Des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 35. évf. 1. sz. 61–84. o.
- MÜLLER, Werner 1984. Architektur und Mathematik. In: SCHÜTTE 1984a, 94–108. o.
- PALLADIO, Andrea 1570. *I Quattro Libri dell'Architettura*. Dominico de'Franceschi, Venecia.
- SCHÜTTE, Ulrich 1984a. *Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden. Ausstellung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel.
- SCHÜTTE, Ulrich 1984b. Architekt und Ingenieur. In: SCHÜTTE 1984a, 18–27. o.
- SCHÜTTE, Ulrich 1984c. Das Architekturbuch in Deutschland. In: SCHÜTTE 1984a, 32–38. o.
- SCHÜTTE, Ulrich 1984d. Die Lehre von den Gebäudetypen. In: SCHÜTTE 1984a, 156–261. o.
- SERLIO, Sebastiano 1537–1575. *Tutte l'opere d'architettura et prospetiva*. 1–7. köt. Francesco Marcolino de Forli, Venecia.
- TÓTH Gergely 2019. Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkor történetírásban (1. rész: A 16. század történetírása). In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- VITRUVIUS 1511. *M. Vitruvius per Jocundum solito castigatior factus cum figuris et tabula ut iam legi et intelligi possit*. Szerk. Giovanni Giocondo. Giovanni de Tridino alias Tacuino, Venecia.
- VITRUVIUS 1964. *Vitruvii de architectura libri decem. Vitruv: Zehn Bücher über Architektur*. Szerk. Curt Fensterbusch. Akademie-Verlag, Berlin.
- VITRUVIUS 1988. *Tíz könyv az építészetéről*. Ford. Gulyás Dénes. Kiad. Szentkirályi Zoltán – Marosi Ernő. Képzőművészeti Kiadó, Budapest.
- WIEBENSON, Dora (szerk.) 1983. *Architectural Theory and Practice from Alberti to Ledoux*. Architectural Publications, Inc. – University of Chicago Press, Chicago.
- WITTKOWER, Rudolf 1962. *Architectural Principles in the Age of Humanism*. 3., jav. kiad. A. Tiranti, London. Magyarul: *A humanizmus korának építészeti elvei*. Ford. Tatai Mária. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.

Szektárius düh vagy tudatos képpolitika?

A *Passional Christi und Antichrist*ről

→ *Isó M. EMESE*

MELANCHTHON, Philipp et al. 1521. *Passional Christi und Antichristi*. Illusztr. id. Lucas Cranach. Johann Rhau, Wittenberg.

Míg a római katolikus Vargha Dezső 1889-es írásában¹ a „ronda kloaka-művészet” egyik csimborasszójaként aposztrofálta e művet – a címben is jelzett szektárius dühvel vádolva –, addig annak kultúrtörténeti, történeti és művészeti hátterét áttekintve ki kell mondjuk: egy olyan korszakban, amelyben a képi nyelv érthetőbb volt, mint az írott szó, a mű szerzője-szerkesztője a legjobb kommunikációs csatornát választotta id. Lucas Cranach² segítségével a *Passional Christi und Antichristi* összeállításakor.³ A szerkesztő szerencsésére Cranach olyan művész, aki nemcsak kivételes tehetségű (és életműve alapján jó munkabírású) képkészítő volt, de értette és képes volt kombinálni a jól ismert ikonográfiai formulákat Luther tanításával, így folyton újraértelmezve (újabb jelentéstartalommal kiegészítve) adta közre a rögzült képi toposzokat. Az alkotás az elmúlt öt száz évben számos teológus, történész és művészettörténész számára adott feladatot,⁴ ahogy a mai napig is kecsget megfontolandó üzenetekkel.

1521 májusában – nem sokkal a birodalmi gyűlés után – Wittenbergben nyomtatta ki a művet Johann Gronenberg. Kézbe véve egy tizenkilenc centiméteres, mindössze huszonnyolc oldalas művet látunk, amelyben huszonhat, az oldal kétharmadát elfoglaló Cranach-kompozíció szerepel. A bal

oldalon Krisztus életéből vett jelenetek vannak bibliai igékkel kiegészítve, az ellentétes oldalon a pápa, elsősorban kánonjogból származó idézetekkel kísérve, amelyek sokszor nem az adott jelenet direkt leírásai, így kép és szöveg együtt „olvasandó”, együtt interpretálható. A mű fő szerzője és szerkesztője a rendelkezésre álló források alapján minden bizonnyal Philipp Melanchthon, s Luther Márton egyik levele alapján Johann Schwertfeger ügyvéd volt segítségére.⁵ Luther maga közvetlenül nem vett részt a kiadásban, de figyelemmel kísérte a munkálatokat, és – leegyszerűsített, tömör formában – az ő tanait és kritikáját közvetítik a bibliai példák és a moralizáló kommentárok. Az alkotással arra tettek kísérletet, hogy az alapvetően írásban zajló, elvont teológiai vitát közérthető módon tegyék a közösség számára is érthető és átérezhető kérdéssé, amihez a képekben való megfogalmazást választották eszközzül.

A Luther képviselte teológiai tézisek ismertté és népszerűvé válásában segítette a reformáció mozgalmát a nyomtatás tudatos használata. Ennek köszönhető az is, hogy az antitetikus röpirat (*Flugschrift*) nagy példányszámban, öt német kiadás után latinul is megjelent, olcsón és könnyen terjedhetett, nagy távolságokra is eljuthatott, és alkalmas volt arra, hogy az aktuálisan népszerű, friss nézeteket is megjelenítse. Ráadásul mind az írástudók, mind az írástudatlanok számára érthető volt. Ehhez szükség volt a metszetképek népszerűségére is, amelyeket – a megszokott moralizáló sorok vagy ima szere-

→ *Isó M. Emese* (1989): művészettörténész, középkorász, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandája, megbízott előadó a Károli Gáspár Református Egyetemen. Kutatási területe a késő középkori magyarországi művészet, különös tekintettel a keresztény és profán ikonográfiai témákra, illetve a reformáció képi nyelvre gyakorolt hatása.

peltetése helyett – rigmusokkal is kiegészítettek,⁶ s az egylapos röpiratok is az új tanítás terjesztésének motorjává válhattak. A gúnyképek és az azokat kísérő gúnyversek segítségével megjelenített polémia egyfajta határátlépés is: lehetővé teszi, hogy helyi szinten tematizálja a közbeszédet, erősítve a helyiek identitását⁷ – és létrehozva egy új (politikai) valóságot –, miközben a nyilvános térben ellenségképet gyárt, és neveltség tárgyává teszi a másik oldalt. Tehát a „belső” teológiai vita helyett – amelynek tétjét nemigen érthette a közember – a képből (és a nyomtatásban) rejlő lehetőségeket felismerve a közbeszéd témájává, napi vita tárgyává tették az ügyet, hiszen a képek segítségével az értelemre és egyszerre az érzelmekre is hatva lehetett érintkezni, ezáltal a röplapok elsődleges kommunikációs csatornává váltak.⁸ A laikusok immár egyenlő félként vehettek részt a nyilvános teológiai diskurzusban – legalábbis így érezhették. A röplapok egy addig heterogén társadalmat szólítottak meg, ezzel (újra és újra) megszületik a tömeg.

A mű felépítése tekintetében a szerző retorikailag azzal az egyszerű, kézenfekvő és didaktikus eszközzel élt, hogy az olvasónak – látva a jó pásztort és a pásztor szerepében tetszelgő, itt diabolizált pápát – észébe juttassa Józsué szavait: „...válasszátok

ki még ma, hogy kit akartok szolgálni...” (Józs 24,15) Ennek megfelelően az oldalpárok ellentétpárokként mutatják számunkra Krisztust és a pápaságot (ne feledjük: Luther kritikája a pápaságnak szólt, képileg ennek szimbóluma, megtestesítője a pápa és az őt kísérő klérus).⁹ Az egyértelmű cél: rámutatni arra, hogy a pápaság a krisztusi tanítással szembe menő privilégiumokat és hatalmat követel magának. Kettős képként tekintve a kompozíciókra, az elrendezés a tézist és annak antitézisének mutatja be egy oldalpáron belül, egyszerre ábrázolva a kettőt, ami az olvasó felé burkolt sugallatként hat: Válassz! Ennek az eszköznek a segítségével jelzi, hogy a pápa folyamatosan a krisztusi magatartás ellenkezőjét cselekszi, és bár az egyház vezetőjének képében

tetszeleg, színleg ördögi természettel bír. A Sátán és a pápaság párhuzama már korábban is megjelent Luthernél (*Az egyház babiloni fogságáról* című művében, illetve a leveleiben is), de itt a pápának az Antikrisztussal való (képi és nyelvi) megfeleltetése popularizálásával találkozunk. A mű tehát kép és szöveg kettősére épít. Mivel a szövegek sok helyen nem kifejezetten a képhez kapcsolódnak (vagy fordítva: Cranach nem mindig a megadott szövegrészről illusztrálja), így olvasva és nézve több információt közöl a mű, azonban csak a metszeteket tekintve is megállja helyét. Ehhez Cranach a devóciós metszeteket és a polemikus képi hagyományokat használja, miközben megalkotja az evangélikus ikonográfia sajátos elemeit, kialakuló formuláit (elegendő a legismertebb, *Törvény és kegyelem* című kettős képre gondolnunk, amely hathatósan reflektál a lutheri teológia egyik sarokpillérére).¹⁰

A mű előképeit – a szerkesztő számára előképként szolgáló irodalmat és a Cranach számára mintaképpül szolgáló nyomtatott devóciós lapok hagyományát – itt most nincs lehetőségünk végigvenni, szigorúan csak magát a művet elemezzük.¹¹ A képeket kísérő bibliai passzusokat a leírásuk után, zárójelben jelezzük: míg a kötetben csak a fejezeteket adja meg a szöveg (hiszen a Biblia ekkor még nem

volt versekre osztva), mi kiírjuk a versszakot is. Az első oldalpár esetén azt látjuk, ahogyan Krisztus ellenkezést nem tűró gesztussal visszautasítja a felé nyújtott koronát. A hozzá jobb oldalról, a városból érkező tömegben férfiak és nők, fiatalok és idősek láthatók, ruházatuk alapján a társadalom minden rétege képviselteti magát. Krisztus alakja a bal oldalt tölti ki, mögötte erdő húzódik; a természet és az épített háttér motívumának tudatos ellentétként való használata nem csak ezen a jeleneten fedezhető fel. A részletek kidolgozása, a vonalvezetés is jól jelzi a mester dunai iskolához való kötődését, szép példája ennek a középtengelytől kissé jobbra magasodó fa (Jn 6,15; 18,36; Lk 22,25–26).

„...*(újra és újra) megszületik a tömeg.*”

Ezzel szemben a pápát tömeg élén látjuk (rímelve a Krisztust ábrázoló kompozícióra): seregeket irányít. Míg Krisztus visszautasítja a koronát, a pápa parancsot oszt – ez áthallásos jelenet a 16. századi németiség számára, tudják, mit jelent muníciót és embert adni a pápa hadjáratához. A kísérő szöveg a pápai felsőséget fogalmazza meg. Mindezt a mű szerkesztője kiegészíti egy idézettel: „...közöttetek is lesznek hamis tanítók”, akik „Isten felségét megvetik” (2Pt 2,1.10).

A következő oldalpáron Krisztus tövissel való megkoronázását és a pápa koronázását látjuk. Érdekes megjegyeznünk, hogy a műben a Krisztus életéből vett jelenetek nem kronologikusan követik egymást, a rendezőelv inkább a pápaságnak tulajdonított bűnök szerinti (rang)sor. A szenvedéstörténetből vett epizód (a koronát visszautasító Krisztus alakjával ellentétben) gyakori téma a művészetben. Itt is a bevett ikonográfiai formulát látjuk: a ruháitól

▲ Id. Lucas Cranach: A pápa német nemeseket utasít a hódolásra, 1521

megfosztott Krisztus kezeit megkötözték, királyi köpenyt borítottak vállára, hogy minél inkább megálázzák, kigúnyolják. Miközben épp ráhelyezik fejére a töviskoszorút, az egyik figura lesújtani készül a meggyötört Krisztusra. A helyszín egyszerű, a szobabelső t puritán, íves nyílású ablakokkal jelzi Cranach (Jn 19,2). A következő képen egy egészen más koronázási jelenet tárul elénk: itt éppen a pápa fejére helyezik a tiarát, körülötte egyházi méltóságok gazdagon

díszített ornátusban, az előtérben is tonzúras szerzeteseket látunk, és egy püspököt – kezében füstölő, a tömjénezéssel a jelenet „szentségét” hangsúlyozza Cranach. Kilátunk a helyiségből: baloldalt hasonlító alakokat pillantunk meg, lobogó máglyát, és ahogy egy ágyú elsütésén dolgozik a figurák egy csoportja. Az ellentét nem lehet világosabb: míg Krisztust megszegényítik és kínozzák, addig földi helytartója élvez a pompát, amely rangjával jár, megkoronázva,

felékszerezve, mint egyháza hercege. A nézőben csak egy kérdés fogalmazódik meg: biztosan így szolgálja helyesen az egyházat?

A harmadik oldalpáron azt látjuk, ahogyan Krisztus megmossa a tanítványok lábát, amit a jelenethez tartozó szöveg kísér (Jn 13,14–17). Krisztus a földön térdel, előregörnyed a mosdótál felé, egyik kezébe veszi és megcsókolja az előtte ülő – zavarban lévő – tanítvány lábát. Mellette további tanítványok ülnek és állnak, várva sorukra. Krisztuson és a tanítványokon egyébként mindig ezt az egyszerű hosszú ruhát látjuk, jellemzően (Jánost kivéve) szakállasak. Viseletük nemcsak konvencionális, de kortalan is. A helyszín itt is egyszerű, kevés, jól érthető eszközzel határozza meg a teret, ezzel is érzékeltetve a képpárok közti különbséget. A kép párján azt látjuk, hogy a pápa német uralkodókat és nemeseket utasít arra, hogy lábat csókoljanak neki, hódolatukat fejezzék ki. A pápa baldachinos trónon ül – amelynek kárpitja is hímzett –, jobb lábát előrenyújtja, kezét áldásra emeli, mellette kísérete látszik (ez állandó a sorozatban, mindig van vele püspök, kardinális, szerzetes és egy teológus/pap is). A terem jón oszloppal tagolt, gazdag ornamentikája a szoba erős kontrasztja, ahol a tanítványok lábát mossa Krisztus. A jelenet a másik negatív tükörképe: egyikük maga hajol meg, másikuk hódolatot követel; az egyik szolgaként, alázatosan jelenik meg előttünk, a másik büszke méltóságként magasodik. Jól jelzi a tudatosságot, hogy kompozicionális szempontból nem a kézenfekvőbb háromkirályok imádása jelenetet tette emellé Cranach. A pápát ábrázoló kép kíséző szövege arra utal, hogy a pápa olyan, mint a zsarnokok és a pogány hercegek, akik csókra nyújtják lábukat, s ezzel beteljesíti, ami írva van: „*Megadatott neki [...], hogy akik nem imádják a fenevad képmását, azokat mind megölse.*” (Jel 13,15)

A következő képen egy ugyancsak ritkán ábrázolt jelenetet látunk: a hal szájában talált érme történetét meséli el (Mt 17,24–27), amely szerint a tanítványok csak csodás közbenjárásra tudják kifizetni a szükséges adót. Krisztus a kép bal oldalán áll, és utasítja Pétert, hogy halássza elő a hal szájá-

ból az érmét. A tanítványok mögöttük gyülekeznek, a háttérben a város rajzolódik ki. Jobbra a városkaput és a vámszedőt látjuk, ahogy lép is a pénzért. A képet kíséző szöveg a csodára (Mt 17,27) és az adó megfizetésére utal (Róm 13,4,6–7). A szemben lévő képen a pápát látjuk, ahogyan kíséretével trónol mindenki felett. Kezében lepecsételt interdiktum, amelyet az előtér bal oldalán álló nemesek és uralkodók gyülekezete felé nyújt; feléjük érkezik jobb felől egy csuhás szerzetes, egy apáca és egy pap, kezükben zsáknyi pénzzel. A jelenetet a szöveg segít megérteni: a pápa elrendeli, hogy a világi törvény ne vonatkozhasson a klérusra, nem adóznak aszerint.

A következő képpáron ugyancsak szokatlan párosítással találkozunk. Krisztus betegeket gyógyít: a kompozíció közepén látjuk álló alakját: arcát az égre emeli, kezét imára kulcsolja. Körülötte betegek, mögötte a tanítványok. A háttérben egy város látképe tűnik fel. Ugyan a jelenet Krisztus egyik gyógyítását mutatja, a hozzárendelt szöveg nem ezt idézi fel. Pál apostol filippibeliekhez írt leveléből idéz (Fil 2,6–8). Mellette a pápa „páholyából” néz le az előtte zajló lovagi tornára, amelyen ő elnököl. (Ráadásul pár évszázaddal korábban a lovagi tornákat még elítélte az egyház.)¹² Harsonázó heroldok látszanak jobboldalt, bal oldalon előkelő hölgyek, középen a játékosok páncélozott lovakon, díszes vértzetben. Míg Krisztus a szegényekkel, elesettekkel, betegekkel, a társadalom által kivetettekkel foglalkozik, addig a pápa haszontalan (és erőszakos) játékokkal tölti idejét, léha alakként mutatja őt e jelenet.

A következő kép Krisztust két tanítványával ábrázolja, mezítláb sétál a szabadban, míg a pápát díszes gyaloghintón hordozzák a városban. Ez a képpár is egyszerű ellentétekre épít: Krisztus a szegénységben is osztozik népével, míg a pápa luxuskörülmények közt látható. Egyébként erre a fiziognómiai jegyeikkel is utal a művész: Krisztus alakja sovány, míg a pápa kövérkés. A szövegrészek elsősorban arról szólnak, hogy Krisztus maga vitte keresztjét, s a követőinek is így kell tenniük (Jn 4,6; Mt 16,26; Jn 19,17), míg a pápaságot ábrázoló kép a pápa ördögi természetéről szól, s hogy ő az ellenség keresztjét hordozza.

A hetedik képpáron Krisztus prédikál az embereknek, míg a pápa püspökök társaságában lakomázik. Krisztust ezen a kompozíción is a szabadban látjuk, amint nőket, férfiakat és gyermekeket tanít, akik arcukat felé fordítva figyelmesen hallgatják őt (Lk 4,43–44). Ezzel szemben a pápa eszik, iszik, hozzák elé az újabb és újabb fogásokat, amelyekhez zenei kíséret is társul szórakoztatásképpen. Mindeközben egy kisebb jelenet bontakozik ki a háttérben: egy kalapját kezében tartó szegény ember enni kér, koldul, de őt csak egy (a pápai udvartartáshoz tartozó) bolond fogadja. A pápai dekrétumból idézett szöveg szerint a püspökök bizonyos esetekben nem tudják ellátni prédikációs feladataikat, ilyenkor helyettesíthetők. A képpár tehát egy Luthernél hangsúlyosan megjelenő témát dolgoz fel: a prédikáció fontosságát, amelyben „maga Isten szólal meg”,¹³ s azt, hogy nem létezhet olyan eset, amikor a pap felment(et)i magát e feladat alól. Egyébként Cranach a ruházat és a háttérelemek mellett a két alak elhelyezésével is sugalmaz: Krisztus áll a gyülekezet előtt, míg a pápa pöffeszkedve ül.

A következő oldalakon meglepő párosítást látunk. A jól ismert Krisztus születése jelenet mellé a pápát mint hadvezért állítja; ez is jól jelzi, hogy tematikus, nem pedig kronologikus rendezőelvvél van dolgunk. A születésjelenet különösen izgalmas a részletmegoldások miatt: a háttérben a pásztoroknak szóló angyali üdvözlés, az oszloppal alátámasztott istálló (benne a jászol) fala egy ponton lyukas, amelyen keresztül rálátunk egy városra. A jászol mellett ökör és szamár, előtte ott térdel imára kulcsolt kézzel Mária, mellette József, kezében – fényes nappal – égő gyertya (Lk 9, 58; 2Kor 8,9). Mind-mind olyan apró elemek, amelyeket elsőre nem is veszünk észre, nem tulajdonítunk nekik tartalmi szerepet, pedig a németalföldi festészetből jól ismert módszer a rejtett szimbólumok használata. Közben a pápa egészen más alakban jelenik meg a következő képen: arca eddig sima volt, itt divatos szakállat visel; eddig kövérkés volt, most páncélos, daliás alakja csak a tiarából ismerhető fel. Katonák élén, háborúra készülve látjuk,

a háttérben városkép tárul elénk. (Ugyan Luther kritikája általánosan a pápaságnak szól, talán nem véletlen, ha a néző X. Leóra és II. Gyulára asszociál a képek láttán.) A bibliai jelenetet kísérő passzusok Krisztus szegénységéről szólnak, akit adoráció illet, míg a pápa saját birodalmi ambícióihoz követel embert és pénzt.

A következő ábrázolások kompozicionálisan szinte egymás tükörképei: baloldalt Krisztust látjuk, amint számárháton Jeruzsálembe érkezik, kezét áldásra emeli. Mellettük lépked a szamár csikója, mögöttük(!) a tanítványok kísérik őt gyalogszerrel. Hiányzik a képről az őt fogadó és ünneplő tömeg – így a kép azt erősíti, hogy „vezeti” népet – és az a motívum, ahogyan ruhájukat a szamár lába elé terítik (Mt 21,5; Jn 12,15). Jobb oldalon a pápa lóháton,¹⁴ előremutat az úti célra – amely ez esetben a pokol szája. A jelenet jobb felső sarkában már láthatjuk is képileg kulminálódni azt, amit a lapok felirata eddig is sugalmazott: a pápa az Antikrisztus, aki (elhagyva Rómát) az átkozott tűz felé vezet az egyházat, amely felett démonok repkednek.

A tizedik oldalpáron Krisztus elküldi a tanítványokat, s felszólítja őket, hogy ne vigyenek magukkal semmiféle vagyontárgyat, forduljanak el a földi hívságoktól, prédikáljanak és térítsenek. A jelenet a szabadban játszódik, az Úr alakja a kép középpontjában kapott helyet, mindenki fölé magasodik. Körülötte kétoldalt a tanítványokat látjuk, akiknek nemcsak arcvonásaik egyénítettek, de reakcióik is különbözőek. A világi javak elhagyását a pénzeszacskók övükről való lecsatolásával érzékelteti az alkotó (Mt 10,9–10; ApCsel 3,6). A másik képen a pápát és kíséretét (amelynek elől álló tagjának övéről feltűnő, díszes tarsoly lóg) enteriőrben látjuk, ahonnan a pápa egy nyíláson át a falakon túl látható városra mutat. A szöveg magyarázza a jelenetet, amely azt a dekrétumot idézi fel, miszerint nem fogadhat be püspökséget szegény vagy kisebb város. Így a Krisztus és a pápa közti ellentét nem is lehetne erőteljesebb: előbbi minden vagyon elengedésére szólít, a pápa pedig a krisztusi parancsolattal szemben, arra hivatkozva nem engedi „tanítványait” a világba.

A következő témája talán nehezen azonosítható a mai szemlélő számára: Krisztus beszél a farizeusokkal, akiknek csoportja éppen vacsorához készül. A kép jobb oldalán láthatjuk a kézmosás szertartását, ugyanis hitük szerint kerültek a tisztátalan dolgokkal való érintkezést. Krisztus azonban nem mosott kezet étkezés előtt (Lk 11,39–41). Mögötte, a bal oldalon is egy vacsorajelenet rajzolódik ki: a tanítványok glóriával övezett fővel ülnek az asz-

talnál. Cranach mintegy utal az utolsó vacsorára, s még inkább az úrvacsora szerzésére. Talán nem véletlen az sem, hogy a farizeusok vezetője, akivel Krisztus beszél, igencsak hasonlít a pápa állandó kíséretének egyik tagjára. Maga a szöveg, amelyet erre a lapra választott a mű szerkesztője, nem ennek a jelenetnek a leírása, hanem az Úr országáról szóló prédikáció (Lk 17,20–21; Mt 15,3–9; Ézs 29,13). A kép párján a pápa – baldachinos trónján ülve –

áldást oszt a hozzá(!) imádkozó szerzetesek és apácák sokaságának. A hozzá tartozó szöveg az Antikrisztus természetét írja le.

A tizenkettedik oldalpáron azt látjuk, amint Krisztus kiúzi a kufárokat a templomból. Jól ismert jelenet lendületes megfogalmazásban. Krisztus a feje felett meglendített ostorral, mögötte a tanítványok meglepett arca látszik, egymás felé fordulnak, összesűnnek: váratlan és példa nélküli erőszakos

cselekedet a Mestertől. A kufárok csoportja a kép bal alsó sarkába szorul, köztük férfiak és nők egyaránt, egyikük a földre borul, másikuk a csapás elől elhajolni igyekszik. Némelyik zsákban vállán cipeli áruját, másikinál madarakkal teli kosár, valaki bárányt tart kezében (Jn 2,14–16; Mt 10,8). Az Antikrisztust ábrázoló metszeten pedig nem mást látunk, mint azt, ahogyan a pápa piaccá tette az egyházat, aranyért cserébe megváltást ígér. Balda-

chinos trónján, hímzett párnán ül, mellette kísérete, segítik a búcsúcédulák hitelesítésében. Előttük hatalmas asztal az előkészített búcsúcédulákkal és a beszédett aranyakkal. A pápai dekrétumból való idézet mellett a Bibliát is citálja a szerkesztő: a választott passzusok a „törvénytípró” eljövetelet előlegezik meg, aki „*beül az Isten templomába is, azt állítva magáról, hogy ő isten*” (2Thessz 2,4; illetve itt szerepel Dán 11,36 is). Erre rímel a kép is: a háttérben egy oltárt látunk égő gyertyával és egy triptichon belógó szárnyával. A kép szó szerint azt ábrázolja, hogy miként kerülnek vissza a kufárok a templomba annak révén, akinek őriznie és hirdetnie kellett volna Krisztus tanítását.

Az utolsó képpár a végső dolgokat ábrázolja: Krisztus mennybemenetelét és a pápa aláhullását. A mennybemenetel ebben az esetben is különleges és megkapó megoldásokat mutat, amelyek a nagyművészetből is ismertek lehetnek a néző számára. Krisztus dicsfényes glóriával felemelkedik, jobb kezét áldásra tartja, bal kezében győzelmi zászló, alatta a hegyen ott marad a lábnyoma, annak bizonyítékaként, hogy emberként jött közénk. A magaslat mellett a tanítványok csodálkozó arca látható. A másik kép a pápát ábrázolja, aki még mindig viseli tiaráját és díszes köpenyét, és úgy zuhan a pokol lángjai felé, ahol már mások is szenvednek. Körülötte fantasztikus lények, groteszk démonok, éles fogak, ormányok, karmok, gyíkestű-rovarszárnyú, bizarr kreatúrák. A szövegek itt is fontosak, hiszen azt fogalmazzák meg, hogy aki Krisztust hűséggel szolgálja, az vele lesz a mennyben (ApCsel 1, 9.11; Lk 1,3; Jn 12,26). Aki pedig gazdagság, hatalom és haszon reményében visszaél Jézus nevével saját kapzsisága táplálására, az elnyeri büntetését (Jel 19,21–21).

Összességében egy sajátos műfajú mű került ki a szerkesztő kezéből. A szöveg néhol narratív, máshol drámai a megfogalmazás, sok helyen töprengésre, elmélkedésre hívja olvasóját, máskor diszkurzív, az olvasónak kell levonnia (a sugalmazott) tanulságot. Mindenesetre úgy mutat be egy „párbeszédet”, hogy ő maga határozza meg az ellenfél válaszait, illetve felszólalásait a dialógus-

ban. Míg a Krisztust ábrázoló jeleneteket bibliai passzusok kísérik (így azok devóciós képként is megállnák helyüket), addig a pápaságot bemutató képekhez tartozó idézetek főként pápai dekrétumokból valók. A szerkesztő pedig ügyesen válogatott, szemezgetett belőlük, így végső soron a pápa ellen annak saját szavait használja fel, alátámasztva az ábrákon is megjelenő kritikát. Így a kötet nemcsak didaktikus, de manipulatív is.

Milyennek láthatta, hogyan értelmezhetette a korabeli néző/olvasó ezt az egyébként unikális dokumentumot? A mű alapvetően lehetőséget ad arra, hogy a Krisztust ábrázoló jeleneteket önmagukban is használják (akár magánáhítatra), hiszen a művész a bevett ikonográfiai elemeket használta, így pedig olyan plusz rétegek, újabb és újabb mondanivalók is felsejlenek, amelyek újraolvasás során fedezhetők fel. Ezt tovább erősíti az is, hogy ezeken a képeken csak és kizárólag bibliai igehelyek szerepelnek (ahogyan a korban szokás volt imákat is a jelenetek mellé helyezni), s a képek – szöveggel vagy anélkül – alkalmasak arra, hogy segítségükkel felidézzük az adott bibliai passzusokat azok előzményeivel és folytatásával együtt (tehát evokatív vagy éppen mnemonikus funkcióval bírnak). Az imakönyvként történő használatnak az sem mond ellent, hogy ott vannak az Antikrisztust ábrázoló képek. A korabeli néző-olvasó számára egyértelmű lehetett, hogy amit lát, az a pápaság kritikája is, annak minden további aktuálpolitikai felhangjával együtt, de egy sajátos moralitás is kibontakozik előttünk. Egy olyan allegorikus (illusztrált) színjáték, amelyben Krisztus, illetve az Antikrisztus a jó és a rossz keresztény magatartásformáit testesíti meg. Nemcsak karikírozva a pápaságot, de egyenesen elrettentő példaként. Tehát a szemlélődő az erkölcsi tételt is megismeri, miközben a szerkesztő a pápaság kritikáját szándékozta megfogalmazni. De van itt valami több is: miközben Cranach megalkotja az evangélikus ikonográfia alapjait, egyúttal le is rombolja a pápaság tudatosan kialakított imázsát, hiszen annak külsőségeit, külső jegyeit használja fel, aláásva ezzel a mindenki számára ismert brandet. Kell-e ezután új arculat a pápaságnak?

Bár a művet elsősorban Melanchthonhoz kötjük, az a lutheri Antikrisztus-fogalmat közvetíti, s nemcsak mint vizuális pamflet izgalmas alkotás, de a hitvitának is fontos állomása: olyan rétegeket von be, szólít meg, amelyeknek a hitvitában való részvétele korábban szinte elképzelhetetlen volt. Azelőtt is készültek élcseppek, de ez a mű új fejezetet nyitott ebben a történetben: addig paraszt- és bolondfigurákat ábrázoltak gúnyos, nevetséges helyzetben, most egyházi főméltóságok válnak trágár jelenetek főszereplőivé. Evidencia, hogy Lutherrel átalakult a kép- és művészetfogalom, ahogy a szövegkultúra módosulásával a képi kultúra változása is együtt jár – és fordítva. Közlebről nézve viszont azt is látnunk kell, hogy a reformáció olyan frontokon és eszközökkel is zajlott, amelyek eredménye nem a missziós térítők munkája volt (hiszen a sajátjainak szólt), hanem az ellenségkép létrehozására és felerősítésére szolgált (ilyenek azok az egészen

vulgáris pápaellenes Cranach-metszetek, amelyek elszaporodtak ezt követően). Ezek a munkák pedig egyszerre eredményesen terjesztették a reformáció elképzeléseit, és hatásosan, könnyen érthető módon kritizálták a római katolikus egyházat.¹⁵ Ezek érzelmi hatásra fókuszáló, erős, képekkel megfogalmazható és gyakran sztereotípiákra építő alkotások voltak, amelyek vulgáris humorukkal vagy didaktikus tematikájuk révén könnyen befogadhatóvá és akár szóban is továbbadhatókká váltak. A *Passional* összeállításakor sem csak a visszavágás szándéka hajtotta a szerkesztőt és a művészt, hanem a vita nyilvános térbe terelése is. Sőt Cranach a hagyományos képi panelek aktualizálása mellett újakat is teremtett. A képi nyelv megújítása által részt is vett annak működésében. Tehát azáltal volt forradalmian korszerű, hogy amellet, hogy elsajátította azt a jelrendszert, amelyet mindenki értett az adott korban, irányítani is tudta annak fejlődését. ■

JEGYZETEK

- 1 VARGHA Dezső 1889. Kulturállapotok Németországban a reformáció után (Janssen nyomán). *Magyar Sion*, 3. évf. 281–298. o. „A gúnyképek, karikatúrák száma végtelen. Jellemző, hogy a sectarius düh, a bujaság és a rutság ölelkeznek ezeken. Luther maga batorította a harcra híveit, hogy a római Antikrisztus bálványimádó nemzetiségét képekben is támadják meg. [...] A fő matador Lucas Cranach volt.” (297. o.)
- 2 OZMENT, Steven 2013. *The Serpent and the Lamb. Cranach, Luther, and the Making of the Reformation*. Yale University Press, New Haven.
- 3 A teljes mű megtekinthető a British Library digitális gyűjteményében: <https://www.bl.uk/collection-items/luthers-anti-papist-pamphlet-passional-christi-und-antichristi-1521#>. (Megtekintés: 2021. június 20.)
- 4 A mű átfogó bibliográfiájához lásd GROLL, Karin 1991. *Das „Passional Christi und Antichristi” von Lucas Cranach d. Ä.* Peter Lang, Bern – New York – Paris. Újabbán: DYKEMA, Bobbi 2017. *Cranach, Luther, and the Passional Christi und Antichristi*. Lambert Academic Publishing, Chisinau. Továbbá FLEMING, Gerald 1973. On the Origin of the Passional Christi und Antichristi and Lucas Cranach the Elder's Contribution to Reformation Polemics in the Iconography of the Passional. *Gutenberg-Jahrbuch*, 48. évf. 351–368. o.; SCRIBNER, Robert W. 1994. *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*. Clarendon Press, Oxford; KOERNER, Joseph Leo 2004. *The Reformation of the Image*. University of Chicago Press, Chicago. BELTING, Hans 2009. *A hiteles kép. Képviták mint hitviták*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó – C. H. Beck, Budapest; MITCHELL, William J. T. 1986. *Iconology. Image, Text, Ideology*. University of Chicago Press, Chicago.
- 5 A levél megjelent magyar nyelven is, lásd LUTHER, Martin: *Levelek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2013. (Luther válogatott művei 7.) 246. o.
- 6 SCRIBNER hibrid médiumnak nevezi ezeket a hordozókat (pl. plakát, röplap, illusztrált kötet), lásd könyvének *Printing, Prints and Propaganda* című fejezetét (1994, 3. o.).
- 7 A röplapok és röpiratok az ellenségkép gyártásával egy-egy közösség önmeghatározásához is hozzájárultak. Ráadásul a reformátorok identitásképző szövegekkel és panelekkel jelentkeztek, ezáltal nemcsak

- közösségek jöttek létre, de a felekezeti és nemzeti identitás is egyre markánsabban megjelent – ekkor még virulens antipápaista éllel.
- 8 Ráadásul laikusok is kiadhattak, terjeszthettek röplapokat, lásd CHRISMAN, Miriam U. 1996. *Conflict Visions of Reform. German Lay Propaganda Pamphlets, 1519–1530*. Humanities Press, New Jersey.
- 9 A lutheri – személytelenített – Antikrisztus-fogalom állandósult műveiben, de nemcsak a pápa/pápaság, hanem sokszor a püspökök, illetve a török azonosítására is használták. Vö. HOYER, Siegfried 1983. A török mint Antikrisztus. Adalék Luther Márton török-képehez. *Világtörténet*, 3. sz. 30–41. o.; ÖZE Sándor 2011. *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*. Akadémiai nagydoktori thesis. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. 127. o.
- 10 Vö. ApCsel 5,29. Először 1529-ben készítette el Cranach, de számos verziója született azután, fia, ifj. Lucas Cranach is többször megőrkítette, sőt festményvariációja is készült (1529, Gotha, Schlossmuseum). Ezeket a táblaképeket és grafikai lapokat talán jogosan nevezhetjük a lutheránus (kép)teológia képi megfogalmazása kvintesszenciájának.
- 11 A szövegek német/latin, illetve angol átiratához, párhuzamaihoz lásd DYKEMA 2017.
- 12 1215-ben a IV. lateráni zsinat ítélte el, de 1316-ban feloldották a tilalmat (vö. GOFF, Jacques le 2012. *Középkori hősök és csodák*. Ford. Lőrinszky Ildikó. Európa Kiadó, Budapest. 98. o.) – Köszönöm Csermelyi Józsefnek, hogy felhívta erre a figyelmem.
- 13 LUTHER, Martin: *Asztali beszéletek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2014. (Luther válogatott művei 8.) 133. o. (505. sz.) A prédikáló Lutherről: LUTHER, Martin: *Prédikációk*. Szerk. Csepregi Zoltán – Horváth Orsolya. Luther Kiadó, Budapest, 2015. (Luther válogatott művei 8.) 11–15. o.
- 14 Ez a szembeállítás – Krisztus egyszerű ruhában, számon, a pápa felékszerezve, pompás lovon – önálló metszetlapok témája is volt.
- 15 MEZEI Emese 2019. Az első médiakampány képei. A politika művészeti leképzése Luther Márton korában, *Hitel*, 32. évf. 2. sz. 43–53. o.; MÉSZÁROS Márton 2010. *Protestantizmus és medialitás*. PhD-értekezés. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Szeged.

Isten maszkjai

→ REUSS ANDRÁS

FABINY Tibor 2021. *Isten maszkjai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

A wormsi birodalmi gyűlés napjának ötszázadik évfordulójára megjelent tizenöt tanulmány tartalmass és fajsúlyos anyaga – a hozzájuk kapcsolódó exkúrsusokkal, amelyek valójában elmondott igehirdetések – Luthernek és a ma vele foglalkozóknak a fontos műveit foglalja össze, ismerteti és szélesebb összefüggésbe állítja őket, vagy éppen vitázzik velük. Benyomást keltő a korpusz és az a sok hivatkozás, amelyet figyelembe vesz. Fontos szolgálatot végez ezzel – még ha Luther magyarul megjelent műveit ismerteti is –, mert felkelti az érdeklődést, értelmezi az olvasottakat. S úgy teszi ezt, hogy az olvasó a leírtak igazságán túl átérez valamit (elég sokat!) az eredeti írások hevületéből. Köz-

vetlenül vagy közvetve pedig fontos hitbéli és teológiai mondanivalót közvetít. Az igehirdetéseken érződik, hogy gyülekezeti közösség előtt hangzottak el.

A kötet ebben az összeállításban keresztmetszetet ad Fabiny Tibor Lutherrel kapcsolatos tanulmányaiból, mintegy dokumentálja munkásságának ezt a részét. Ennek önmagában is van jelentősége, még ha nem is *valamilyen* alkalomra vagy jubileumra készült, hiszen *bizonyos* alkalmakat indikál: „Luthert olvasnunk és olvastatnunk kell”, ahogy a szerző is fogalmaz. ■

→ **Reuss András** (1938): az Evangélikus Hittudományi Egyetem Rendszeres Teológia Tanszékének professor emeritusa. Szerkesztésében jelent meg a Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratait közreadó sorozat (Luther Kiadó, Budapest, 2008–2020).

Credo – evangélikus folyóirat,
a Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata

Főszerkesztő: Isó M. Emese
Szerkesztők: Bojtos Anita, Csermelyi József, Mádl Janka
A szerkesztőbizottság tagjai: Fabiny Tibor, Gáncs Tamás, Pröhle Gergely, Tevelj Arató György

Szerkesztőség és kiadóhivatal
1085 Budapest, Üllői út 24.
Tel.: +36-1/317-5478
E-mail: credo@lutheran.hu

Olvasószerkesztő: Miklósné Székács Judit
Korrektor: Diószegi Rita
Műszaki szerkesztő: Török Andrea
Tipográfia: Jánosi Nikolett

A borító az alábbi kép felhasználásával készült:
Id. Lucas Cranach műhelye: *Luther Márton mint Ágoston-rendi szerzetes*, 1546 után
(festett pergamen, 43,6 × 29,8 cm, Paul Wolfgang Merkel'sche
Familienstiftung – Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg)

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
www.lutherkiado.hu
Felelős kiadó: Antal Bálint

Előfizetés egy évre: 3600 Ft
Fél évre: 1800 Ft
Egy szám ára: 900 Ft
Előfizetés külföldre: 6840 Ft
A *Credo* digitálisan is előfizethető a Luther Kiadó webáruházában.
Digitális előfizetés egy évre: 1800 Ft
Fél évre: 900 Ft
Egy digitális lapszám ára: 450 Ft

Nyomdai kivitelezés: Gelbert ECO Print Kft.
Felelős vezető: Gellér Róbert ügyvezető

ISSN 1219-6800 (nyomtatott)
ISSN 2786-2631 (online)

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk. Ebből a megfontolásból a Credo evangélikus folyóirat Impact natural környezetbarát papíron jelenik meg.

1521 az evangélikusoknak nem csak a történelemórán magyarázott évszámot jelenti; ebben az évben a wormsi birodalmi gyűlésen hangzik el Luther hitvallása. Az „Itt állok, másként nem tehetek” az egyik leghíresebb neki tulajdonított idézet, amelyet azonban akkor és ott nem mondott el a reformátor. Akkor mégis mi történt 1521-ben? A birodalmi gyűlés ötszázadik évfordulóját ünnepelve rendhagyó tematikus számot nyújtunk át az olvasónak, sajátos keresztmetszetét adva ennek az évnek szerzőink segítségével. Nem csak Luther, Melanchthon, Bölcs Frigyes és V. Károly bukkan fel a lapokon; megismerhetjük a Föld első körüljáróját, a végsőkig kitartó nándorfelhérvári őrség hősiességét, a korabeli festészet és irodalom néhány remekművét, előkerül egy bizonyos étkészlet és egy mértéktelen szalonnázó is, sőt még egy rinocéerosz is átvágtat olvasóink előtt.

ARATÓ ANNA, BÁCSKAI KÁROLY, BÁNKI ÉVA, CSEPREGI ZOLTÁN, CSERMELYI JÓZSEF, DRASKÓCZY ESZTER, ECSEDI ZSUZSA, ISÓ M. EMESE, MÁRTON LÁSZLÓ, OROSZ ISTVÁN, ORSÓS JULIANNA, PÁLOSFALVI TAMÁS, PETRŐCZI ÉVA, RÁKÓCZI ISTVÁN, REUSS ANDRÁS, TÓTH ÁRON, ZÁSZKALICZKY MÁRTON

kutatni | közreadni | tanulni

3 121968 002121